

МІНІСТЕРСТВО ОСВІТИ І НАУКИ УКРАЇНИ
ХАРКІВСЬКИЙ НАЦІОНАЛЬНИЙ УНІВЕРСИТЕТ
МІСЬКОГО ГОСПОДАРСТВА імені О. М. БЕКЕТОВА

О. В. Афанасьєв
В. В. Касьянов

РАЦІОНАЛЬНЕ ВИКОРИСТАННЯ
ТА ОХОРОНА ЗЕМЕЛЬ

КОНСПЕКТ ЛЕКЦІЙ

*(для студентів денної форми навчання першого (бакалаврського рівня)
вищої освіти за спеціальністю 193 – Геодезія та землеустрій)*

Харків
ХНУМГ ім. О. М. Бекетова
2021

Афанасьєв О. В. Раціональне використання та охорона земель : конспект лекцій для студентів денної форми навчання першого (бакалаврського) рівня вищої освіти за спеціальністю 193 – Геодезія та землеустрій) / О. В. Афанасьєв, В. В. Касьянов ; Харків. нац. ун-т міськ. госп-ва ім. О. М. Бекетова. – Харків : ХНУМГ ім. О. М. Бекетова, 2021. – 77 с.

Автори :

канд. техн. наук, доц. О. В. Афанасьєв,
канд. техн. наук В. В. Касьянов

Рецензент

С. Г. Нестеренко, кандидат технічних наук, завідувач кафедри земельного адміністрування та геоінформаційних систем (Харківський національний університет міського господарства імені О. М. Бекетова)

Рекомендовано кафедрою земельного адміністрування та геоінформаційних систем, протокол № 1 від 26.08.2020.

Конспект лекцій складено з метою ознайомити студентів зі станом земельних ресурсів України й світу, інструментами використання, охорони та збереження земель.

© О. В. Афанасьєв, В. В. Касьянов, 2021

© ХНУМГ ім. О. М. Бекетова, 2021

ЗМІСТ

ВСТУП.....	7
ТЕМА 1 ВИКОРИСТАННЯ ТА ОХОРОНА ЗЕМЕЛЬ.....	8
1.1 Зміст та визначення раціонального використання та охорони земель.....	8
1.2 Особливості охорони земель	9
1.3 Вимоги до землекористувачів та власників землі.....	10
ТЕМА 2 ЗЕМЕЛЬНІ РЕСУРСИ СВІТУ.....	11
2.1 Загальні положення про раціональне використання та охорону земель.....	11
2.2 Земля – складовий елемент екосистеми планети	12
2.3 Єдиний земельний фонд.....	13
ТЕМА 3 ПРОБЛЕМИ ВИКОРИСТАННЯ ЗЕМЕЛЬНИХ РЕСУРСІВ СВІТУ.....	14
3.1 Земельні ресурси.....	14
3.2 Агроекологічний потенціал ґрунту.....	14
3.3 Фактори, що впливають на погіршення земель	15
ТЕМА 4 ЗЕМЕЛЬНІ РЕСУРСИ УКРАЇНИ.....	16
4.1 Земельний фонд України.....	16
4.2 Стан земель в Україні.....	17
4.3 Проблеми використання земельних ресурсів України.....	19
ТЕМА 5 ЦІЛЬОВЕ ПРИЗНАЧЕННЯ ЗЕМЕЛЬ УКРАЇНИ.....	19
5.1 Цільове призначення земель України.....	19
5.2 Землі сільськогосподарського призначення.....	21
ТЕМА 6 ЦІЛЬОВЕ ПРИЗНАЧЕННЯ ЗЕМЕЛЬ УКРАЇНИ.....	23
6.1 Землі житлової та громадської забудови.....	23
6.2 Зміна цільового призначення земель.....	24

ТЕМА 7 ОСНОВНІ ПРИНЦИПИ РАЦІОНАЛЬНОГО ВИКОРИСТАННЯ ТА ОХОРОНИ ЗЕМЕЛЬ.....	26
7.1 Основні наукові принципи охорони та використання земель.....	26
7.2 Організація раціонального використання земель.....	27
7.3 Теоретичне обґрунтування цільового призначення земель.....	28
ТЕМА 8 ОХОРОНА ЗЕМЕЛЬ ПІД ЧАС МІСТОБУДУВАННЯ, ЗВЕДЕННЯ ТА ЕКСПЛУАТАЦІЇ ЛІНІЙНИХ ІНЖЕНЕРНИХ СПОРУД.....	29
8.1 Територіальний розвиток житлової та громадської забудови в межах населених пунктів.....	29
8.2 Забудова земельних ділянок.....	30
8.3 Охорона земель у процесі містобудівної діяльності.....	31
ТЕМА 9 РАЦІОНАЛЬНЕ ВИКОРИСТАННЯ ТА ОХОРОНА ЗЕМЕЛЬ ЖИТЛОВОЇ ТА ГРОМАДСЬКОЇ ЗАБУДОВИ.....	33
9.1 Склад земель житлової та громадської забудови.....	33
9.2 Використання земель населених пунктів.....	34
9.3 Земельний кадастр та державна реєстрація права власності на землю.....	35
ТЕМА 10 РАЦІОНАЛЬНЕ ВИКОРИСТАННЯ ТА ОХОРОНА ЗЕМЕЛЬ ЛІСОГОСПОДАРСЬКОГО ПРИЗНАЧЕННЯ.....	36
10.1 Склад та стан земель лісогосподарського призначення.....	36
10.2 Охорона та раціональне користування лісами.....	39
10.3 Використання та відновлення лісів.....	40

ТЕМА 11 РАЦІОНАЛЬНЕ ВИКОРИСТАННЯ ТА	
ОХОРОНА ЗЕМЕЛЬ ПРИРОДНО-ЗАПОВІДНОГО ФОНДУ.....	41
11.1 Землі природно-заповідного фонду.....	41
11.2 Охорона та раціональне використання земель природно-заповідного фонду.....	42
11.3 Регулювання використання земель природно-заповідного фонду.....	44
ТЕМА 12 РАЦІОНАЛЬНЕ ВИКОРИСТАННЯ ТА	
ОХОРОНА ЗЕМЕЛЬ ВОДНОГО ФОНДУ.....	45
12.1 Склад земель водного фонду.....	45
12.2 Охорона та раціональне використання земель водного фонду.....	46
12.3 Проблеми використання земель водного фонду.....	47
ТЕМА 13 РАЦІОНАЛЬНЕ ВИКОРИСТАННЯ ТА ОХОРОНА	
ЗЕМЕЛЬ СІЛЬСЬКОГОСПОДАРСЬКОГО ПРИЗНАЧЕННЯ.....	49
13.1 Склад земель сільськогосподарського призначення.....	49
13.2 Проблеми використання земель сільськогосподарського призначення.....	49
ТЕМА 14 РАЦІОНАЛЬНЕ ВИКОРИСТАННЯ ТА	
ОХОРОНА МЕЛІОРОВАНИХ ЗЕМЕЛЬ.....	51
14.1 Меліорація земель	51
14.2 Види меліорації земель.....	52
14.3 Використання меліорованих земель.....	54
ТЕМА 15 РАЦІОНАЛЬНЕ ВИКОРИСТАННЯ ТА ОХОРОНА	
ЕРОДОВАНИХ ЗЕМЕЛЬ.....	56
15.1 Ерозія ґрунтів та види ерозії.....	56
15.2 Фактори, що впливають на ерозійні процеси.....	57
15.3 Протиерозійні заходи.....	58

ТЕМА 16 ДЕГРАДАЦІЯ ГРУНТІВ.....	60
16.1 Деградація ґрунтів.....	60
16.2 Опустелювання земель.....	61
ТЕМА 17 ПОРУШЕННЯ ЗЕМЕЛЬ У ПРОЦЕСІ ПРОМИСЛОВОГО ВИРОБНИЦТВА.....	62
17.1 Класифікація порушених земель.....	63
17.2 Порухення земель у процесі добування корисних копалин.....	65
ТЕМА 18 РЕКУЛЬТИВАЦІЯ ЗЕМЕЛЬ.....	66
18.1 Поняття про порушені землі та рекультивацію земель...	66
18.2 Етапи рекультивації порушених земель.....	67
ТЕМА 19 МЕТОДИ ТА ФУНКЦІЇ УПРАВЛІННЯ ВИКОРИСТАННЯМ ТА ОХОРОНОЮ ЗЕМЕЛЬ...	69
19.1 Адміністративні методи управління використанням та охороною земель.....	70
19.2 Основні функції управління використанням та охороною земель.....	71
СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ.....	75

ВСТУП

Метою викладення навчальної дисципліни «Раціональне використання та охорона земель» є ознайомлення студентів зі станом земельних ресурсів України й світу, інструментами раціонального використання, заходами з охорони та збереження земель.

Предметом навчальної дисципліни є вивчення заходів, що дозволяють раціонально використовувати землю та вивчення засобів охорони земель.

Після вивчення курсу з дисципліни «Раціональне використання та охорона земель» студент повинен знати:

- стан і потенціал земельних ресурсів України та світу;
- напрями земельної політики та сучасну законодавчу базу України в сфері землекористування;
- сучасні методи управління використанням та охороною земель;
- раціональне використання та охорона земель населених пунктів;
- раціональне використання та охорона земель сільськогосподарського призначення;
- раціональне використання та охорона земель водного фонду;
- раціональне використання та охорона земель лісгосподарського призначення;
- раціональне використання та охорона земель природно-заповідного фонду;
- шляхи підвищення ефективності використання земельних ресурсів.

В основу написання конспекту лекцій лягли навчальні посібники відомих у цій сфері знань учених. Серед них:

- Охорона та раціональне використання природних ресурсів і рекультивація земель Надточій П. П. та ін.
- Управління земельними ресурсами Третяк А. М.
- Раціональне використання та охорона земель Панас Р. М. та інші, відповідно до списку використаних джерел.

ТЕМА 1 ВИКОРИСТАННЯ ТА ОХОРОНА ЗЕМЕЛЬ

План

- 1.1 Зміст та визначення раціонального використання та охорони земель.
- 1.2 Особливості охорони земель.
- 1.3 Вимоги до землекористувачів та власників землі.

1.1 Зміст та визначення раціонального використання та охорони земель

Відповідно до [1] **використання земель** – це вдосконалення розподілу земель відповідно до перспектив розвитку економіки, поліпшення організації території та визначення інших напрямів раціонального використання земель та їх охорони загалом по державі, регіонах та інших адміністративних утвореннях.

Ефективно використовувати земельні ресурси можна лише за умови розв'язання таких важливих завдань, як розмежування права державної та комунальної форм власності, створення системи державного земельного кадастру, державного контролю за використанням земель, моніторингу земель, розвитку ринкового землевпорядкування, підготовки, перепідготовки й підвищення кваліфікації кадрів у галузі управління використанням земельних ресурсів [2].

Відповідно до Закону України «Про охорону навколишнього природного середовища» раціональне використання землі є обов'язковою екологічною вимогою при використанні цього природного ресурсу, адже закон у сфері екології чітко зазначає, що використання природних ресурсів громадянами, підприємствами, установами та організаціями здійснюється з додержанням раціонального та економного використання природних ресурсів на основі широкого застосування новітніх технологій [3]. У статті 5 Земельного кодексу України визначено забезпечення раціонального використання та охорони земель принципом земельного законодавства [4].

1.2 Особливості охорони земель

Відповідно до [5] **охорона земель** – це система правових, організаційних, економічних, технологічних та інших заходів, спрямованих на раціональне використання земель, запобігання необґрунтованому вилученню земель сільськогосподарського призначення для несільськогосподарських потреб, захист від шкідливого антропогенного впливу, відтворення й підвищення родючості ґрунтів, підвищення продуктивності земель лісового фонду, забезпечення особливого режиму використання земель природоохоронного, оздоровчого, рекреаційного та історико-культурного призначення. Об'єктом особливої охорони держави є всі землі в межах території України.

Завданнями охорони земель є забезпечення збереження та відтворення земельних ресурсів, екологічної цінності природних і набутих якостей земель.

Відповідно до статті 22 Закону України «Про охорону земель» система заходів у галузі охорони земель включає:

- державну комплексну систему спостережень;
- розробку загальнодержавних і регіональних (республіканських) програм використання та охорони земель, документації із землеустрою в галузі охорони земель;
- створення екологічної мережі;
- здійснення природно-сільськогосподарського, еколого-економічного, протиерозійного та інших видів районування (зонування) земель;
- економічне стимулювання впровадження заходів щодо охорони та використання земель і підвищення родючості ґрунтів;
- стандартизацію та нормування.

Усі землі в межах кордонів України є об'єктом особливої охорони.

1.3 Вимоги до землекористувачів та власників землі

Відповідно до статті 35 Закону України «Про охорону земель» власники й землекористувачі, зокрема орендарі, земельних ділянок при здійсненні господарської діяльності зобов'язані:

- дотримуватися вимог земельного та природоохоронного законодавства України;

- проводити на земельних ділянках господарську діяльність способами, які не завдають шкідливого впливу на стан земель та родючість ґрунтів;

- підвищувати родючість ґрунтів та зберігати інші корисні властивості землі на основі застосування екологічнобезпечних технологій обробітку й техніки, здійснення інших заходів, які зменшують негативний вплив на ґрунти, запобігають безповоротній втраті гумусу, поживних елементів тощо;

- дотримуватися стандартів, нормативів при здійсненні протиерозійних, агротехнічних, агрохімічних, меліоративних та інших заходів, пов'язаних з охороною земель, збереженням і підвищенням родючості ґрунтів;

- надавати відповідним органам виконавчої влади та органам місцевого самоврядування відомості про застосування пестицидів та агрохімікатів;

- сприяти систематичному проведенню вишукувальних, обстежувальних, розвідувальних робіт за станом земель, динамікою родючості ґрунтів;

- своєчасно інформувати відповідні органи виконавчої влади та органи місцевого самоврядування щодо стану, деградації та забруднення земельних ділянок;

- забезпечувати додержання встановленого законодавством України режиму використання земель, що підлягають особливій охороні;

- забезпечувати використання земельних ділянок за цільовим призначенням та дотримуватися встановлених обмежень (обтяжень) на земельну ділянку;

– забезпечувати захист земель від ерозії, виснаження, забруднення, засмічення, засолення, осолонцювання, підкислення, перезволоження, підтоплення, заростання бур'янами, чагарниками та дрібноліссям;

– уживати заходів щодо запобігання негативному й екологонебезпечному впливу на земельні ділянки та ліквідації наслідків цього впливу.

Контрольні запитання

1. Що таке використання земель?
2. Яким законом регламентуються заходи у галузі охорони земель?
3. Що таке охорона земель?
4. Які основні принципи земельного законодавства?

ТЕМА 2 ЗЕМЕЛЬНІ РЕСУРСИ СВІТУ

План

- 2.1 Загальні положення про раціональне використання та охорону земель.
- 2.2 Земля – складовий елемент екосистеми планети.
- 2.3 Єдиний земельний фонд.

2.1 Загальні положення про раціональне використання та охорону земель

Земельні ресурси – частина земельного фонду, яка може бути використаною у народному господарстві. **Земельні ресурси** – сукупний природний ресурс поверхні суші як просторового базису розселення та господарської діяльності, основний засіб виробництва в сільському та лісовому господарстві [6].

Охорона та раціональне використання земель все більше набуває актуальності у зв'язку зі збільшенням антропогенного чинника. Проблеми взаємодії людини з навколишнім природним середовищем виходять на передній план у розрізі наслідків, що в негативний бік змінюють світ та загрожують звичному існуванню людини. Незважаючи на майже відсутність практичних кроків до зменшення антропогенного впливу людини на навколишнє середовище, переверот у мисленні людини щодо ставлення до природи відбувся. Зараз у людства є чітке розуміння необхідності переходу від суто споживацького використання природних ресурсів до раціонального та бережливого ставлення до навколишнього нас середовища. Проте реалізації такого переходу заважає постійне змагання держав світу за економічне лідерство, що вимагає збільшення промислового виробництва, а отже ще більшого антропогенного впливу на навколишнє середовище.

У боротьбі за прибуток держави загалом та їхній бізнес зокрема нехтують елементарними правилами збереження природного середовища, що, наприклад, для земель обертається втратою продуктивності та деградацією. Людина поступово змінює природне середовище, створюючи недосконалий та іноді небезпечний матеріальний світ.

2.2 Земля – складовий елемент екосистеми планети

Виступаючи складовим елементом екосистеми планети, земля відіграє важливішу економічну роль в житті будь-якого суспільства. Земля виступає середовищем для життя, дає продукти харчування та ресурси.

Обсяг земельних ресурсів є обмеженим. При використанні землі людина може її виснажити або поліпшувати, але не може відтворити. Земля є унікальним природним середовищем яке потребує обережного ставлення. Варто пам'ятати, що природні ресурси планети є вичерпними, а людство цілком залежить від запасів цих ресурсів та екологічного стану оточуючого середовища. Охорона земель незалежно від їхнього цільового призначення, раціональне використання

природних багатств повинне стати постійним орієнтиром для людства. Від цього залежить наше подальше життя.

2.3 Єдиний земельний фонд

Земельний фонд планети становить 13 400 млн га. Найбільша його частка (25 %) припадає на Азію, найменша (6 %) – на Австралію та Океанію. Найбільша частка пасовищ припадає на Африку (24 %). Орні землі (11 % земельного фонду) дають 88 % продуктів харчування. Пасовища та луки, що займають 26 % земельного фонду, дають ще 10 % продуктів [1].

Країни та регіони неоднаково забезпечені земельними ресурсами, особливо це стосується сільськогосподарських земель. На Євразію припадає 59 % світової ріллі, на Північну та Центральну Америку – 15 %, на Африку – 15 %, на Південну Америку – 8 %, на Австралію – 3 %. Більша частина (80 %) світової ріллі розміщена в посушливій зоні. Найбільша частка пасовищ – у країнах Африки (24 %) та Азії (18 %) [1].

Єдиний державний земельний фонд – юридична категорія, що характеризує цілісність і неподільність земельного фонду країни як об'єкта права власності, єдиним суб'єктом якої є держава. Увійшла в земельне законодавство колишнього СРСР та України після проведення націоналізації в 1917 р. Належність земель до єдиного державного земельного фонду означала заборону цивільного обігу земельних ділянок та запровадження єдиної форми власності на землю – державної. Категорія «єдиний державний земельний фонд» втратила своє значення.

Контрольні запитання

1. Що називають земельними ресурсами?
2. Яку роль відіграє земля в житті людини та суспільства?
3. Яке значення раціонального використання та охорони земель?
4. Що таке єдиний земельний фонд?

ТЕМА 3 ПРОБЛЕМИ ВИКОРИСТАННЯ ЗЕМЕЛЬНИХ РЕСУРСІВ СВІТУ

План

- 3.1 Земельні ресурси.
- 3.2 Агроекологічний потенціал ґрунту.
- 3.3 Фактори, що впливають на погіршення земель.

3.1 Земельні ресурси

Земельні ресурси – сукупний природний ресурс поверхні суші як просторового базису розселення та господарської діяльності, основний засіб виробництва в сільському та лісовому господарстві. Територію теж можна вважати своєрідним ресурсом. Вона слугує просторовою основою для розміщення всіх галузей господарства [6].

Основні види поверхні суші – рівнина, яка займає 70 % її площі, гори, на які припадає 21 %, та льодовики та сніги, що вкривають 9 % суходолу. При загальній площі суходолу 149 млн кв. км. земельний фонд (без Антарктиди та Гренландії), за даними ФАО, становить 133,9 млн кв. км. (13,4 млрд га), або 26,3 % загальної площі земної кулі, зокрема: орні землі (рілля, сади, плантації) – 1,45 млрд га (11 %); луки й пасовища – 3,2 млрд га (24 %); ліси й чагарники – 4,1 млрд га (31 %); малопродуктивні землі (болота, пустелі, льодовики) – 4 млрд га (3 %); антропогенні забудови (міста, заводи, транспорт) – 0,4 млрд га (3 %) [11].

3.2 Агроекологічний потенціал ґрунту

Агроекологічний потенціал ґрунту визначається здатністю ґрунтів виконувати функцію сільськогосподарських угідь, створювати оптимальні

умови для росту та розвитку сільськогосподарських рослин, а також підтримувати екологічну рівновагу в агроландшафтах і природному середовищі.

Агроекологічний потенціал ґрунтів визначається за такими показниками:

- потужність гумусного шару ґрунту;
- вміст поживних речовин (фосфор, калій);
- рівень і мінералізація ґрунтових вод;
- біотичний потенціал або біопродуктивність земельних угідь (середньорічне продуктивне зволоження, період вегетації, середньорічний радіаційний баланс);
- стійкість ґрунтів до забруднення (активні температури, крутизна схилів, кам'янистість, структурність, питомий опір, механічний склад, вміст гумусу, тип водного режиму, реакція рН, місткість іонів, залісненість, розораність, господарська освоєність);
- забрудненість радіонуклідами (цезій, стронцій, плутоній, америцій), важкими металами (валовий вміст у ґрунті бору, молібдену, марганцю, цинку, кобальту, нікелю, міді, хрому, свинцю та ін.), пестицидами й мінеральними добривами з урахуванням природних особливостей ґрунтів;
- несприятливі природно-антропогенні процеси (ступінь ураженості територій яружною та площинною ерозією, зсувами, суфозією лесових порід, дефляцією, карстом, селями, засоленням, підтопленням, просіданням й обваленням над гірничими виробками тощо).

3.3 Фактори, що впливають на погіршення земель

Узагальнюючи, можна сказати, що взаємодія людини з природним середовищем неминуче призводить до антропогенного впливу на останнє, що негативно впливає на стан земельних ресурсів.

У наслідок господарської діяльності людини відбувається як умисний вплив на землю так і невмисний, як побічний наслідок від умисного. Обидва призводять до погіршення стану земельних ресурсів на відповідній території.

Невмисний вплив на навколишнє середовище не завжди можна заздалегідь прорахувати та оцінити, що тільки посилює проблему.

Порушення ґрунтів – сукупність природних та антропогенних процесів, що призводять до зміни механічних і фізико-хімічних властивостей ґрунту.

Діяльність людини в процесі будівництва, механічної обробки ґрунтів, переміщення транспорту, хімічне забруднення та неправильне ведення сільського господарства на землі, наприклад, внесення добрив неорганічного походження, використання пестицидів, випас худоби, є основними причинами порушення ґрунтів, що посилюються під дією дощу та вітру.

Контрольні запитання

- 1 Що входить до сукупних ресурсів земної території?
- 2 Що становить агроекологічний потенціал ґрунту?
- 3 Якими показниками визначається агроекологічний потенціал ґрунту?
- 4 Які фактори погіршують стан земельних ресурсів?

ТЕМА 4 ЗЕМЕЛЬНІ РЕСУРСИ УКРАЇНИ

План

- 4.1 Земельний фонд України.
- 4.2 Стан земель України.
- 4.3 Проблеми використання земель в Україні.

4.1 Земельний фонд України

Земельний фонд України – сукупність земель усіх форм власності. Його попередником був Єдиний державний земельний фонд СРСР, що базувався на

виключній державній власності на землю. Україна лише здійснювала розпорядження цим фондом у межах своєї території. Із розпадом СРСР (1991 р.) виключним власником усіх земель у межах території України стала Українська держава. Режим виключної державної власності на землю в Україні проіснував до початку 1992. Із прийняттям 30.01.1992 Закону України «Про форми власності на землю» та Земельного кодексу України (в ред. від 13.03.1992) монополія держави на земельну власність була скасована. Окрім з державної в Україні було введено колективну та приватну власність на землю [10].

Україна є однією з землезабезпечених країн світу та належить до держав із великою розораністю землі. Відповідно до [12] сільськогосподарські угіддя займають 70,5 % загальної площі країни, з них 57 % – орні землі (в окремих областях – до 86 %).

4.2 Стан земель в Україні

Стан земельних ресурсів України сьогодні можна охарактеризувати таким, що викликає занепокоєність. Незважаючи на те, що понад 60 % земельного фонду України складають чорноземи, непридатними для ведення сільськогосподарських робіт сьогодні є приблизно 6,5 млн га ґрунтів. Найвищою в світі є розораність земель – 57 % території. Найбільш розорені землі знаходяться в північній та центральній частині країни. Через антропогенний вплив та інтенсивне сільськогосподарське використання зменшується родючість ґрунтів.

Антропогенний вплив та постійно зростаюче техногенне навантаження призводить до порушення природної стійкості лісових екосистем.

Відповідно до [11] лише за останнє десятиріччя в Україні від промислових викидів загинуло 2,5 тис. гектарів лісових насаджень, радіаційного забруднення через аварію на Чорнобильській АЕС зазнали близько 3,5 млн га лісів (40 % від загальної їхньої площі), із яких 157 тис. га повністю виведено з господарського обігу, а решта потребує обмеження лісокористування, удосконалення системи

протипожежної безпеки лісів. Найбільші площі радіоактивно забруднених лісів знаходяться в Житомирській (60 %), Київській (52,2 %) та Рівненській (56,2 %) областях. У Волинській, Чернігівській, Черкаській, Вінницькій і Сумській областях частка радіоактивно забруднених лісів становить близько 20 % [11].

Однією з головних екологічних проблем країни є проблема забрудненості поверхневих та підземних вод. Незважаючи на значні запаси прісної води її якість погіршується з кожним роком. До основних причин забруднення поверхневих та підземних вод можна віднести скид побутових і промислових стічних вод до водних об'єктів, забруднення водоймищ у процесі поверхневого стоку води з забруднених територій, промислова діяльність та техногенні аварії.

4.3 Проблеми використання земель в Україні

Проблеми, пов'язані з використанням земельних ресурсів, в Україні останніми роками тільки посилилися. Досягнення в сільськогосподарській сфері відбуваються за рахунок інтенсивного використання та виснаження ґрунтів. Вилучення цінних сільськогосподарських земель під промислове будівництво складає щорічно понад 100 тис. га, хімічне забруднення ґрунтів тільки збільшується.

Використання пестицидів призводить до того, що збільшується пестицидне навантаження на ґрунти, що є небезпечним для людини. У світі існує десятки тисяч форм пестицидів, токсичність яких залежить від тривалості впливу та концентрації. Хімічні речовини, що входять до складу мінеральних добрив, здатні зберігатися у природі протягом тривалого часу та наносити шкоду нашому здоров'ю.

Намагання обмежити використання пестицидів, як це робиться в деяких інших країнах світу не дало результатів. Виробнику вигідно використовувати більш дешеву сировину, що знижує собівартість кінцевої продукції та дозволяє отримати більший прибуток і використання відносно дешевих, але шкідливих для здоров'я хімічних речовин, що використовують фермери, не є виключенням.

Не краща ситуація склалася в лісовому господарстві. Неконтрольована вирубка лісів призводить до поширення ерозійних процесів. Відповідно до [11] в Україні щорічно виникає близько 3 тис. лісових пожеж на площі понад 3 000 га, у наслідок яких змінюється екосистема місцевості, змінюється флора та фауна. Забруднення навколишнього середовища призводить до виникнення хвороб лісу. Сьогодні площа осередків шкідників і хвороб лісу перевищує 500 тис. га, майже половина з них потребує проведення заходів боротьби [11]. Лісовідновлення та лісовідтворення є недостатнім для стабілізування ситуації.

Контрольні запитання

- 1 Що представляє собою Земельний фонд України?
- 2 Які екологічні проблеми виникають у процесі використання земель?
3. Які проблеми існують при використанні поверхневих та підземних вод?
4. Які проблеми виникають у процесі використання лісів?

ТЕМА 5 ЦІЛЬОВЕ ПРИЗНАЧЕННЯ ЗЕМЕЛЬ УКРАЇНИ

План

- 5.1 Цільове призначення земель України.
- 5.2 Землі сільськогосподарського призначення.

5.1 Цільове призначення земель України

Земельна площа України становить 606 355 тис. га. Відповідно до [4] всі землі у межах території України незалежно від їхнього природного стану складають одне ціле – землі України.

Відповідно до цільового призначення розрізняють такі категорії земель [4]:

- землі сільськогосподарського призначення;
- землі житлової та громадської забудови;
- землі природно-заповідного та іншого природоохоронного призначення;
- землі оздоровчого призначення;
- землі рекреаційного призначення;
- землі історико-культурного призначення;
- землі лісового фонду;
- землі водного фонду;
- землі промисловості, транспорту, зв'язку, енергетики, оборони та іншого призначення.

Віднесення земель до тієї чи іншої категорії здійснюється на підставі рішень органів державної влади та органів місцевого самоврядування відповідно до їхніх повноважень. Зміна цільового призначення земель провадиться органами виконавчої влади або органами місцевого самоврядування, які приймають рішення про передачу цих земель у власність або надання у користування, вилучення (викуп) земель і затверджують проекти землеустрою або приймають рішення про створення об'єктів природоохоронного та історико-культурного призначення.

Громадяни та юридичні особи, а також органи влади, які не наділені зазначеними повноваженнями, не мають права змінювати належність земельної ділянки до певної категорії земель. Але всі суб'єкти права власності та права користування земельними ділянками, зокрема й органи, які мають право встановлювати та змінювати категорії земель, зобов'язані забезпечити використання земельних ділянок відповідно до визначеного у встановленому порядку їхнього цільового призначення.

Механізм встановлення та зміни цільового призначення земельних ділянок тісно пов'язаний із компетенцією органів державної влади та органів місцевого самоврядування щодо розпорядження землями державної та комунальної власності. Відповідно до чинного земельного законодавства України вказані

вище органи розпоряджаються землями, які перебувають відповідно у державній та комунальній власності шляхом продажу земель, безоплатної передачі у приватну власність громадянам, надання їх в оренду чи передачі їх у постійне користування. Реалізуючи зазначені повноваження, органи виконавчої влади та органи місцевого самоврядування мають право змінювати цільове призначення земельних ділянок, які відчужуються або передаються в оренду чи постійне користування.

Зміна цільового призначення земель характерна й під час здійснення інших функцій у галузі регулювання земельних відносин. Мова йде про здійснення такої функції як викуп (вилучення) земель для суспільних та інших потреб. Орган, який здійснив викуп (вилучення) земельної ділянки для зазначених потреб, має право змінити її цільове призначення.

Крім того, громадяни та юридичні особи, яким земельні ділянки належать на праві власності, мають право звернутися до відповідного органу виконавчої влади чи місцевого самоврядування за місцем розташування земельної ділянки із заявою про зміну її цільового призначення.

5.2 Землі сільськогосподарського призначення

Землі сільськогосподарського призначення є основним засобом виробництва та предметом праці у сільському господарстві. Відповідно до ст. 22 ЗК України землями сільськогосподарського призначення визнаються землі, надані для виробництва сільськогосподарської продукції, здійснення сільськогосподарської науково-дослідної та навчальної діяльності, розміщення відповідної виробничої інфраструктури або призначені для цих цілей [4].

Визначають дві основні правові ознаки зазначених земель:

- надання земель для потреб сільського господарства;
- призначення земель для використання у сфері сільськогосподарського виробництва.

Відповідно до ч. 2 ст. 22 ЗК України до земель сільськогосподарського призначення належать [4]:

- сільськогосподарські угіддя (рілля, багаторічні насадження, сіножаті, пасовища та перелоги);

- несільськогосподарські угіддя (господарські шляхи та прогони, позахисні лісові смуги та інші захисні насадження, крім тих, що віднесені до земель лісового фонду, землі під господарськими будівлями і дворами, землі тимчасової консервації тощо), які є лише територіальним базисом і необхідні для організації сільськогосподарського виробництва та пов'язаних з ним видів діяльності. До таких земель відносять деградовані землі, які тимчасово виведені з сільськогосподарського обробітку з метою виконання комплексу заходів щодо штучного відновлення родючості ґрунтів.

Відповідно до [4] землі сільськогосподарського призначення повинні використовуватися відповідно до їхнього цільового призначення.

Землі сільськогосподарського призначення передаються у власність та надаються у користування [4]:

- громадянам – для ведення особистого селянського господарства, садівництва, городництва, сінокосіння та випасання худоби, ведення товарного сільськогосподарського виробництва, фермерського господарства;

- сільськогосподарським підприємствам – для ведення товарного сільськогосподарського виробництва;

- сільськогосподарським науково-дослідним установам та навчальним закладам, сільським професійно-технічним училищам та загальноосвітнім школам – для дослідних і навчальних цілей, пропаганди передового досвіду ведення сільського господарства;

- несільськогосподарським підприємствам, установам та організаціям, релігійним організаціям і об'єднанням громадян – для ведення підсобного сільського господарства;

- оптовим ринкам сільськогосподарської продукції - для розміщення власної інфраструктури.

Землі сільськогосподарського призначення не можуть передаватись у власність іноземцям, особам без громадянства, іноземним юридичним особам та іноземним державам.

Контрольні запитання

1. Яке цільове призначення земель України?
2. Як здійснюється віднесення земель до тієї чи іншої категорії?
3. Які землі належать до земель сільськогосподарського призначення?
4. Які вимоги до використання земель сільськогосподарського призначення?

ТЕМА 6 ЦІЛЬОВЕ ПРИЗНАЧЕННЯ ЗЕМЕЛЬ УКРАЇНИ

План

- 6.1 Землі житлової та громадської забудови.
- 6.2 Зміна цільового призначення земель.

6.1 Землі житлової та громадської забудови

До земель житлової та громадської забудови належать земельні ділянки в межах населених пунктів, які використовуються для розміщення житлової забудови, громадських будівель і споруд, інших об'єктів загального користування [4].

Відповідно до ст. 39 [4] використання земель житлової та громадської забудови здійснюється відповідно до генерального плану населеного пункту, іншої містобудівної документації, плану земельно-господарського устрою з дотриманням будівельних норм, державних стандартів і норм. Міська межа

визначається проектом планування забудови міста або техніко-економічним обґрунтуванням розвитку міста.

Житловою забудовою вважається земельна ділянка, у межах якої розміщується житловий фонд. Житлова забудова передбачає як нове будівництво, так і реставрацію, реконструкцію, благоустрій та капітальний ремонт об'єктів.

Громадською забудовою вважається земельна ділянка, на якій розташовані будинки та споруди громадського призначення: будинки дитячих дошкільних закладів, будинки навчальних закладів, будинки та споруди для охорони здоров'я й відпочинку; будинки підприємств торгівлі та громадського харчування, будинки підприємств побутового обслуговування населення тощо.

Юридичні та фізичні особи виступають суб'єктами права власності або користування (оренди) на землях житлової та громадської забудови.

6.2 Зміна цільового призначення земель

Відповідно до ст. 20 [4] зміна цільового призначення земельних ділянок здійснюється за проектами землеустрою щодо їх відведення. Зміна цільового призначення земельних ділянок приватної власності здійснюється за ініціативою власників земельних ділянок.

Зміна цільового призначення земельних ділянок приватної власності провадиться:

- щодо земельних ділянок, розташованих у межах населеного пункту – сільською, селищною, міською радою;
- щодо земельних ділянок, розташованих за межами населених пунктів – районною державною адміністрацією;
- щодо земельних ділянок, розташованих за межами населених пунктів, що не входять до території району, або в разі якщо районна державна адміністрація не утворена – обласною державною адміністрацією.

Зміна цільового призначення земельних ділянок державної або комунальної власності провадиться органами виконавчої влади або органами місцевого самоврядування, які приймають рішення про затвердження проектів землеустрою щодо відведення земельних ділянок та передачу цих ділянок у власність або надання у користування.

Відповідно до ст. 37 [4] земельні ділянки сільськогосподарського призначення, призначені для ведення особистого селянського господарства, фермерського господарства, розташовані у масиві земель сільськогосподарського призначення, можуть використовуватися їхнім власником, землекористувачем також для ведення товарного сільськогосподарського виробництва без зміни цільового призначення таких земельних ділянок.

Земельні ділянки, що належать до земель оборони, використовуються виключно згідно із Законом України «Про використання земель оборони».

Зміна цільового призначення особливо цінних земель допускається лише для розміщення на них об'єктів загальнодержавного значення, доріг, ліній електропередачі та зв'язку, трубопроводів, осушувальних і зрошувальних каналів, геодезичних пунктів, житла, об'єктів соціально-культурного призначення, об'єктів, пов'язаних із видобуванням корисних копалин, нафтових і газових свердловин та виробничих споруд, пов'язаних з їх експлуатацією, а також у разі відчуження земельних ділянок для суспільних потреб чи з мотивів суспільної необхідності, віднесення земель до земель природно-заповідного фонду та іншого природоохоронного призначення, земель історико-культурного призначення.

Зміна цільового призначення земельних ділянок природно-заповідного та іншого природоохоронного призначення, історико-культурного, лісгосподарського призначення, що перебувають у державній чи комунальній власності, здійснюється за погодженням із Кабінетом Міністрів України.

Контрольні запитання

1. Які земельні ділянки належать до житлової та громадської забудови?
2. Як відбувається зміна цільового призначення земельних ділянок приватної власності?
3. Як відбувається зміна цільового призначення земельних ділянок комунальної власності?
4. Як відбувається зміна цільового призначення земельних ділянок природно-заповідного та іншого природоохоронного призначення?

ТЕМА 7 ОСНОВНІ ПРИНЦИПИ РАЦІОНАЛЬНОГО ВИКОРИСТАННЯ ТА ОХОРОНИ ЗЕМЕЛЬ

План

- 7.1 Основні наукові принципи охорони та використання земель.
- 7.2 Організація раціонального використання земель.
- 7.3 Теоретичне обґрунтування цільового призначення земель.

7.1 Основні наукові принципи охорони та використання земель

Проблеми підвищення ефективності земельного контролю, правового регулювання його видів і форм, які регулярно піддаються змінам, доповненнями є актуальними правовими проблемами здійснення охорони та раціонального використання земель.

Основними науковими принципами охорони та використання земель є такі [2]:

- поєднання демократизму й економічного централізму;
- самоуправління;
- науковість управління;

- стимулювання;
- єдиноначальність у поєднанні з колегіальністю;
- зворотність зв'язку;
- об'єктивність;
- єдність гілок влади;
- відповідність;
- урахування особливостей регіонів;
- пріоритет загальнодержавних інтересів;
- урахування людських чинників.

7.2 Організація раціонального використання земель

У процесі господарської діяльності земля перетворилася в засіб виробництва. Будучи унікальним природним ресурсом, земля охороняється законом. Дотримання екологічних вимог є обов'язковою умовою для всіх землекористувачів та землевласників, адже від організації раціонального господарювання залежить рівень соціально-економічного розвитку регіону.

Земля є основним виробничим ресурсом у сільському господарстві. Від ефективного використання землі залежить добробут кожної людини, адже земля є нам середовищем для існування, джерелом життя.

Можна виділити такі основні напрями підвищення економічної ефективності використання землі в сільському господарстві [7]:

- система заходів щодо підвищення родючості земель;
- охорона ґрунтів від ерозії та інших руйнівних процесів;
- зменшення площі землі, яка випадає з сільськогосподарського обороту.

Ефективність використання сільськогосподарських угідь визначальною мірою залежить від рівня прибутковості аграрних підприємств, але їхні фінансові інтереси не повинні призводити до погіршення властивостей земельних ресурсів як головного засобу виробництва в сільському господарстві [8].

7.3 Теоретичне обґрунтування цільового призначення земель

Відповідно до Закону України «Про землеустрій» **цільове призначення земельної ділянки** – використання земельної ділянки за призначенням, визначеним на підставі документації із землеустрою у встановленому законодавством порядку.

Порушення порядку встановлення та зміни цільового призначення земель є підставою [4]:

– для визнання недійсними рішень органів державної влади, Верховної Ради Автономної Республіки Крим, Ради міністрів Автономної Республіки Крим та органів місцевого самоврядування про надання (передачу) земельних ділянок громадянам та юридичним особам;

– визнання недійсними угод щодо земельних ділянок;

– відмови в державній реєстрації земельних ділянок або визнання реєстрації недійсною;

– притягнення до відповідальності відповідно до закону громадян та юридичних осіб, винних у порушенні порядку встановлення та зміни цільового призначення земель.

Контрольні запитання

1. Які основні наукові принципи охорони та використання земель?
2. Які основні напрями підвищення економічної ефективності використання землі в сільському господарстві?
3. Що називають цільовим призначенням земельної ділянки?
4. Земля як засіб виробництва в сільському господарстві.

ТЕМА 8 ОХОРОНА ЗЕМЕЛЬ ПІД ЧАС МІСТОБУДУВАННЯ, ЗВЕДЕННЯ ТА ЕКСПЛУАТАЦІЇ ЛІНІЙНИХ ІНЖЕНЕРНИХ СПОРУД

План

8.1 Територіальний розвиток житлової та громадської забудови в межах населених пунктів.

8.2 Забудова земельних ділянок.

8.3 Охорона земель у процесі містобудівельної діяльності.

8.1 Територіальний розвиток житлової та громадської забудови в межах населених пунктів

Відповідно до Закону України «Про регулювання містобудівної діяльності» **планування та забудова територій** – діяльність державних органів, органів місцевого самоврядування, юридичних та фізичних осіб, яка передбачає [13]:

- прогнозування розвитку територій;
- забезпечення раціонального розселення й визначення напрямів сталого розвитку територій;
- обґрунтування розподілу земель за цільовим призначенням;
- взаємоузгодження державних, громадських та приватних інтересів під час планування та забудови територій;
- визначення й раціональне взаємне розташування зон житлової та громадської забудови, виробничих, рекреаційних, природоохоронних, оздоровчих, історико-культурних та інших зон і об'єктів;
- встановлення режиму забудови територій, на яких передбачено провадження містобудівної діяльності;
- розроблення містобудівної та проєктної документації, будівництво об'єктів;

- реконструкцію існуючої забудови та територій;
- збереження, створення та відновлення рекреаційних, природоохоронних, оздоровчих територій та об'єктів, ландшафтів, лісів, парків, скверів, окремих зелених насаджень;
- створення та розвиток інженерно-транспортної інфраструктури;
- створення безперешкодного життєвого середовища для осіб з обмеженими фізичними можливостями та інших маломобільних груп населення;
- проведення моніторингу забудови;
- ведення містобудівного кадастру;
- здійснення контролю у сфері містобудування.

Інструментом державного регулювання планування територій є містобудівна документація, яка поділяється на документацію державного, регіонального та місцевого рівнів.

8.2 Забудова земельних ділянок [13]

У процесі забудови територій здійснюється будівництво, реконструкція, реставрація, капітальний ремонт.

Забудова територій полягає в розміщенні та здійсненні будівництва нових об'єктів, реконструкції, реставрації, капітального ремонту, впорядкування існуючих об'єктів містобудування, розширення та технічного переоснащення підприємств (далі – будівництво).

Розміщення об'єктів містобудування на території населених пунктів та за їхніми межами здійснюється відповідними органами виконавчої влади або органами місцевого самоврядування відповідно до їхніх повноважень шляхом надання містобудівних умов й обмежень забудови земельної ділянки згідно із затвердженою містобудівною документацією, регіональними або місцевими правилами забудови.

У разі відсутності місцевих правил забудови або при намірах забудови за межами населених пунктів містобудівні умови і обмеження забудови земельних

ділянок, зокрема передбачених для продажу на земельних торгах, встановлюються рішенням відповідного органу виконавчої влади або органу місцевого самоврядування на підставі містобудівного обґрунтування, яке підлягає громадському обговоренню.

Суб'єкти містобудування зобов'язані додержуватися містобудівних умов і обмежень забудови земельної ділянки при проєктуванні та здійсненні будівництва об'єкта містобудування.

Будівництво об'єктів містобудування здійснюється згідно з вимогами законодавства та відповідно до затвердженої проєктної документації.

При будівництві об'єктів знесення (у разі потреби) існуючих будинків і споруд, зелених насаджень, а також відшкодування збитків власникам (користувачам) будинків і споруд, земельних ділянок здійснюються у встановленому законом порядку.

Планування окремої земельної ділянки, будівництво на ній будинків і споруд власниками або користувачами здійснюються з урахуванням законних інтересів інших власників або користувачів земельних ділянок, будинків і споруд.

8.3 Охорона земель у процесі містобудівної діяльності [2; 13]

Територіальний розвиток житлової та громадської забудова в межах населених пунктів, а також спорудження об'єктів інженерно-транспортної інфраструктури здійснюють з урахуванням вимог раціонального використання земель.

Розміщення та будівництво об'єктів житлово-комунального, промислового, транспортного, іншого призначення здійснюють відповідно до затвердження у встановленому порядку містобудівної документації та проєктів цих об'єктів.

Забудову земельних ділянок, що надаються для містобудівних потреб, здійснюють після виникнення права власності чи користування, зокрема на умовах оренди, земельних ділянок, у порядку, передбаченому законом.

Визначення територій і вибір земель для містобудівних потреб та спорудження конкретних об'єктів здійснюють на підставі затвердженої містобудівної документації, документації із землеустрою, схем планування територій переважно на землях несільськогосподарського призначення.

У процесі містобудівної діяльності передбачають заходи щодо такого:

– максимального збереження площі земельних ділянок із ґрунтовим і рослинним покривом;

– зняття та складування у визначених місцях родючого шару ґрунту з наступним використанням його для поліпшення малопродуктивних угідь, рекультивації земель та благоустрою населених пунктів і промислових зон;

– недопущення порушення гідрологічного режиму земельних ділянок;

– дотримання екологічних вимог, установлених законодавством України, у проєктування, розміщенні та будівництві об'єктів.

– вилучення (викуп) і надання земельних ділянок для містобудівних потреб здійснюють з урахуванням необхідності максимального збереження сільськогосподарських і лісових угідь та ґрунтового покриву в установленому законом порядку.

Контрольні запитання

1. Яким законом регулюється містобудівна діяльність?
2. Що передбачає планування та забудова територій?
3. Що виконується в процесі забудови територій?
4. Які заходи щодо охорони земель здійснюються в процесі містобудівної діяльності?

ТЕМА 9 РАЦІОНАЛЬНЕ ВИКОРИСТАННЯ ТА ОХОРОНА ЗЕМЕЛЬ ЖИТЛОВОЇ ТА ГРОМАДСЬКОЇ ЗАБУДОВИ

План

- 9.1 Склад земель житлової та громадської забудови.
- 9.2 Використання земель житлової та громадської забудови.
- 9.3 Земельний кадастр та державна реєстрація права власності на землю.

9.1 Склад земель житлової та громадської забудови [2]

До земель житлової та громадської забудови відносять земельні ділянки в межах населених пунктів, які використовуються для розміщення житлової забудови, громадських будівель і споруд, інших об'єктів загального користування.

Характерною ознакою земель житлової та громадської забудови є їхнє розташування у межах населених пунктів (міських та сільських). Межею населеного пункту є зовнішня межа, яка відокремлює його від земель іншого призначення. Вона охоплює як забудовані земельні ділянки, так і не забудовані, але призначені для містобудування, обслуговування потреб господарства та жителів населеного пункту. Міська межа визначається проектом планування забудови міста або техніко-економічним обґрунтуванням розвитку міста.

Землі житлової та громадської забудови складаються із територій, які вже забудовані або підлягають забудові. Крім земель, які знаходяться під будівлями, до цих земель належать дворові та садибні ділянки, які обслуговують будівлі.

Житловою забудовою вважається земельна ділянка, у межах якої розміщується житловий фонд. При житловій забудові передбачається здійснення нового будівництва, реконструкції, реставрації, капітального ремонту та благоустрою об'єктів житлового фонду.

Громадською забудовою вважається земельна ділянка, на якій розташовані будинки та споруди громадського призначення: будинки дитячих дошкільних закладів, будинки навчальних закладів, будинки та споруди для охорони здоров'я й відпочинку; будинки підприємств торгівлі та громадського харчування, будинки підприємств побутового обслуговування населення тощо.

До земель житлової та громадської забудови належать земельні ділянки, на яких розташовані об'єкти загального користування. Це шляхи сполучення (вулиці, проїзди, майдани, набережні); земельні ділянки для задоволення культурно-побутових потреб населення (парки, сквери, бульвари, пляжі, кладовища); земельні ділянки для схову, знешкодження та утилізації промислових та побутових відходів, розміщення об'єктів, необхідних для населеного пункту загалом. Ці земельні ділянки перебувають у комунальній власності й не передаються у приватну власність. Вони можуть надаватись у постійне користування підприємствам, установам та організаціям, що належать до державної або комунальної власності. Експлуатацію цих земель здійснюють, як правило, спеціалізовані підприємства житлово-комунального господарства.

9.2 Використання земель населених пунктів [4; 13]

Використання земель житлової та громадської забудови здійснюється відповідно до генерального плану населеного пункту, іншої містобудівної документації, плану земельно-господарського устрою з дотриманням державних стандартів і норм, регіональних та місцевих правил забудови [4].

Суб'єктами права власності або користування (оренди) на землях житлової та громадської забудови виступають юридичні особи і громадяни.

Громадянами земельні ділянки можуть використовуватись для будівництва та обслуговування жилого будинку, господарських будівель і гаражного будівництва. Юридичними особами – житлово-будівельними (житловими) і гаражно-будівельними кооперативами – для житлового та

гаражного будівництва, а підприємствами, установами, організаціями – для управління багатоквартирними жилими будинками.

Використання земельних ділянок для забудови здійснюється відповідно до містобудівної документації. Така документація являє собою затверджені текстові та графічні матеріали, якими регулюються планування, забудова та інше використання територій. Вона є основою для вирішення питань раціонального використання територій, регулювання розселення; підготовки вихідних даних для розробки землевпорядної документації тощо.

Основним містобудівним документом, що визначає порядок використання земель житлової та громадської забудови, є генеральний план населеного пункту. На його підставі визначаються межі міст, селищ та сіл. Він передбачає співвідношення забудованих та незабудованих частин міських та сільських поселень.

Генеральний план населеного пункту визначає принципові питання розвитку, планування, забудови та іншого використання населеного пункту, а саме: потреби у зміні меж населеного пункту, черговість і пріоритетність забудови та іншого використання території; планувальну структуру, містобудівні заходи щодо поліпшення екологічного й санітарно-гігієнічного стану; межі функціонування зон, пріоритетні та допустимі види використання та забудови територій тощо.

9.3 Земельний кадастр та державна реєстрація права власності на землю

Державний земельний кадастр – єдина державна система земельно-кадастрових робіт, яка встановлює процедуру визнання факту виникнення чи припинення права власності на земельні ділянки та права користування ними та містить сукупність відомостей і документів про місце розташування та правовий режим цих ділянок, їх оцінку, класифікацію земель, кількісну та якісну характеристику, розподіл серед власників землі й землекористувачів.

Закон України «Про державну реєстрацію речових прав на нерухоме майно та їх обтяжень». Закон регулює відносини, що виникають у сфері державної реєстрації речових прав на нерухоме майно та їх обтяжень, і спрямований на забезпечення визнання та захисту державою таких прав [14].

У Державному реєстрі прав реєструються речові права та їх обтяження на земельні ділянки, а також на об'єкти нерухомого майна, розташовані на земельній ділянці, переміщення яких неможливе без їх знецінення та зміни призначення, а саме: житлові будинки, будівлі, споруди, а також їхні окремі частини, квартири, житлові та нежитлові приміщення.

Контрольні запитання

1. Що входить до складу до земель житлової та громадської забудови?
2. Як здійснюється використання земель житлової та громадської забудови?
3. Що є основним містобудівним документом, що визначає порядок використання земель житлової та громадської забудови?
4. Що таке Державний земельний кадастр?

ТЕМА 10 РАЦІОНАЛЬНЕ ВИКОРИСТАННЯ ТА ОХОРОНА ЗЕМЕЛЬ ЛІСОГОСПОДАРСЬКОГО ПРИЗНАЧЕННЯ

План

- 10.1 Склад та стан лісового фонду.
- 10.2 Охорона та раціональне користування лісами.
- 10.3 Спеціальне та загальне використання, відновлення лісів.

10.1 Склад та стан земель лісогосподарського призначення

До лісового фонду України не належать [2]:

- зелені насадження в межах населених пунктів (парки, сади, сквери, бульвари тощо), які не віднесені в установленому порядку до лісів;
- окремі дерева та групи дерев, чагарники на сільськогосподарських угіддях, присадибних, дачних і садових ділянках.

Ліси України за своїм призначенням і розташуванням виконують переважно водоохоронні, захисні, санітарно-гігієнічні, оздоровчі й інші функції та забезпечують потреби суспільства в лісових ресурсах.

До особливостей лісів та лісового господарства України відносяться [2]:

- відносно низький середній рівень лісистості території країни;
- зростання лісів у різних природних зонах (Полісся, Лісостеп, Степ, Українські Карпати та гірський Крим), що містить істотні відмінності щодо лісорослинних умов, методів ведення лісового господарства, використання лісових ресурсів та корисних властивостей лісу;
  - переважно екологічне значення лісів та висока їхня частка (до 50 %) з режимом обмеженого лісокористування;
  - високий відсоток заповідних лісів (16,1 %), який має стійку тенденцію до зростання;
  - історично сформувалась ситуація закріплення лісів за численними постійними лісокористувачами (для ведення лісового господарства ліси надані в постійне користування підприємствам, установам і організаціям кількох десятків міністерств і відомств);
  - значна площа лісів зростає у зоні радіоактивного забруднення;
  - половина лісів України є штучно створеними та потребують посиленого догляду.

Загальна площа лісового фонду України становить – 10,4 млн га, із яких вкритих ліською рослинністю – 9,6 млн га. Лісистість території країни

становить 15,9 %. За 50 років площа лісів зростає на 21 %, а запас деревини майже у три рази.

Потреби суспільства в лісових ресурсах обумовлені, по-перше, захисними функціями, по-друге, водоохоронними, санітарно-гігієнічними та оздоровчими функціями. Ту чи іншу функцію ліси виконують в залежності від їхнього розташування, площі території, на якій розташовані ліси та складу.

Відповідно [15] до лісового фонду України належать лісові ділянки, зокрема захисні насадження лінійного типу, площею не менше 0,1 гектара. Загальна площа лісового фонду України становить 10,4 млн га, із яких вкритих ліською рослинністю – 9,6 млн га. Лісистість території країни становить 15,9 %.

Ліси України містять більше ніж тридцять видів порід дерев. Серед хвойних порід переважає сосна – 33 %, серед твердолистяних – дуб – 24 % (рис. 10.1). За площею хвойні та листяні ліси розподіляються приблизно порівну. Хвойні насадження займають 42 % загальної площі, а твердолистяні насадження – 43 %.

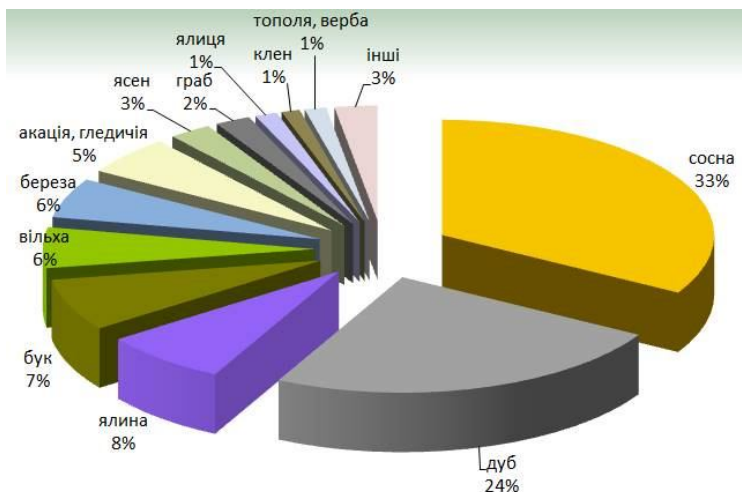

Рисунок 10.1 – Розподіл площі лісів України за переважальними деревними породами [16].

10.2 Охорона та раціональне користування лісами [2; 7; 8; 9; 11]

Організація охорони й захисту лісів передбачає здійснення комплексу заходів, спрямованих на збереження лісів від пожеж, незаконних рубок, пошкодження, ослаблення та іншого шкідливого впливу, захист від шкідників і хвороб. Власники лісів і постійні лісокористувачі зобов'язані розробляти та проводити в установлений строк комплекс протипожежних та інших заходів, спрямованих на збереження, охорону та захист лісів. Перелік протипожежних та інших заходів, вимоги щодо складання планів цих заходів визначаються центральним органом виконавчої влади з питань лісового господарства, органами місцевого самоврядування відповідно до їхніх повноважень.

Захист лісів від шкідників і хвороб забезпечується шляхом систематичного спостереження за станом лісів, своєчасного виявлення осередків шкідників і хвороб лісу, здійснення профілактики виникнення таких осередків, їх локалізації та ліквідації.

Забезпечення охорони й захисту лісів покладається на органи виконавчої влади з питань лісового господарства та органи місцевого самоврядування, власників лісів і постійних лісокористувачів.

Охорону й захист лісів на території України здійснюють:

– державна лісова охорона, що діє у складі центрального органу виконавчої влади з питань лісового господарства, органу виконавчої влади з питань лісового господарства Автономної Республіки Крим, територіальних органів центрального органу виконавчої влади з питань лісового господарства та підприємств, установ і організацій, які належать до сфери його управління;

– лісова охорона інших постійних лісокористувачів і власників лісів.

Інтенсивне користування лісними ресурсами призводять до негативної динаміки екологічного стану, що вимагає негайного реагування на всіх рівнях. Антропогенний вплив та постійно зростаюче техногенне навантаження призводять до загибелі лісів.

10.3 Використання та відновлення лісів [2; 7; 8; 9; 11]

Використання лісових ресурсів здійснюють у порядку загального та спеціального використання.

При загальному використанні лісів громадяни мають право вільно перебувати в лісі, збирати трави та ягоди, гриби, крім випадків, передбачених законодавством.

Спеціальне використання здійснюється в межах ділянок лісового фонду для спеціального використання.

Відновлення лісів проводиться на землях, що були вкриті лісовою рослинністю (зруби, згарища).

Відновлення лісів здійснюється природним, штучним і комбінованим способами. Природне лісовідновлення проводиться на зрубках, згарищах, болотах та колишніх лісгосподарських угіддях у зоні радіоактивного забруднення з рівнем радіації, небезпечним для проведення комплексу робіт, пов'язаних зі створенням лісових культур. Воно здійснюється шляхом механічної обробки ґрунту та висівання насіння деревних порід для сприяння природному зарощуванню. Штучне відновлення лісів здійснюється шляхом створення лісових культур (заліснення) на зрубках, згарищах тощо, де природне поновлення головної породи неможливе або відбувається незадовільно. Лісові культури поновлюються насадженням сіянців, саджанців, дичок, живців або висіванням насіння деревних порід і чагарників.

Лісорозведення здійснюється на призначених для створення лісів землях, не вкритих лісовою рослинністю, насамперед низькопродуктивних та непридатних для використання в сільському господарстві (яри, балки, піски тощо), на землях сільськогосподарського призначення, виділених для створення позахисних лісових смуг та інших захисних насаджень.

Контрольні запитання

1. Що належить до земель лісового фонду?
2. Охарактеризуйте стан лісів в Україні.
3. Хто здійснює охорону й захист лісів на території України?
4. У чому полягає спеціальне та загальне використання лісових ресурсів?

ТЕМА 11 РАЦІОНАЛЬНЕ ВИКОРИСТАННЯ ТА ОХОРОНА ЗЕМЕЛЬ ПРИРОДНО-ЗАПОВІДНОГО ФОНДУ

План

11.1 Землі природно-заповідного фонду.

11.2 Охорона та раціональне використання земель природно-заповідного фонду

11.3 Регулювання використання земель природно-заповідного фонду.

11.1 Землі природно-заповідного фонду

Землі природно-заповідного фонду – це ділянки суші й водного простору з природними комплексами та об'єктами, що мають особливу природоохоронну, екологічну, наукову, естетичну, рекреаційну та іншу цінність, яким відповідно до закону надано статус територій та об'єктів природно-заповідного фонду [2; 4; 17].

Порядок створення та оголошення територій та об'єктів природно-заповідного фонду встановлюється Законом України «Про природно-заповідний фонд України». Зазначеним Законом визначено категорії об'єктів природно-заповідного фонду, кожна з яких має особливості правового статусу, порядку

організації та функціонування, режиму використання земель природних територій та об'єктів.

До земель природо-заповідного фонду належать території та об'єкти, визначені ЗК України, а також Законом України «Про охорону навколишнього природного середовища», Законом України «Про природно-заповідний фонд України».

Землі природно-заповідного фонду можуть перебувати у державній, комунальній та приватній власності. Обмеження щодо передачі деяких об'єктів у приватну власність передбачено ЗК України та Законом України «Про природно-заповідний фонд України».

11.2 Охорона та раціональне використання земель природно-заповідного фонду [2; 7; 8; 9; 11]

Основним законодавчим актом, який регулює порядок створення, діяльності та охорони об'єктів природно-заповідного фонду нашої держави є Закон України «Про природно-заповідний фонд України».

Природно-заповідний фонд охороняється законодавством України як національне надбання, щодо якого встановлюється особливий режим охорони, відтворення та використання. Україна розглядає цей фонд як складову частину світової системи природних територій та об'єктів, що перебувають під особливою охороною.

Відповідно до [17] регіональні ландшафтні парки є природоохоронними рекреаційними установами місцевого чи регіонального значення, що створюються з метою збереження в природному стані типових або унікальних природних комплексів та об'єктів, а також забезпечення умов для організованого відпочинку населення. Вони організовуються з вилученням або без вилучення земельних ділянок, водних та інших природних об'єктів у їхніх власників або користувачів.

У разі необхідності вилучення земельних ділянок, водних та інших природних об'єктів для потреб регіональних ландшафтних парків провадиться в порядку, встановленому законодавством України.

На регіональні ландшафтні парки покладається виконання таких завдань: збереження цінних природних та історико-культурних комплексів та об'єктів; створення умов для ефективного туризму, відпочинку та інших видів рекреаційної діяльності в природних умовах із додержанням режиму охорони заповідних природних комплексів і об'єктів; сприяння екологічній освітньо-виховній роботі.

У статті 24 Закону визначено структуру території та вимоги щодо охорони природних комплексів та об'єктів регіональних ландшафтних парків.

Зокрема, на території регіональних ландшафтних парків з урахуванням природоохоронної, оздоровчої, наукової, рекреаційної, історико-культурної та інших цінностей природних комплексів та об'єктів, їхніх особливостей проводиться зонування з урахуванням вимог, встановлених для територій національних природних парків.

Проект організації території регіонального ландшафтного парку, охорони, відтворення та рекреаційного використання його природних комплексів та об'єктів, порядок його реалізації затверджується державним органом, який прийняв рішення про організацію парку.

Для забезпечення необхідного режиму охорони природних комплексів та об'єктів природних заповідників, запобігання негативному впливу господарської діяльності на прилеглих до них територіях установлюються охоронні зони (ст. 39 Закону).

У разі необхідності охоронні зони можуть установлюватися на територіях, прилеглих до окремих ділянок національних природних парків, регіональних ландшафтних парків, а також навколо заказників, пам'яток природи, заповідних урочищ, ботанічних садів, дендрологічних парків, зоологічних парків та парків-пам'яток садово-паркового мистецтва. Розміри охоронних зон визначаються відповідно до їхнього цільового призначення на основі

спеціальних обстежень ландшафтів та господарської діяльності на прилеглих територіях.

У випадку, якщо межі об'єктів природно-заповідного фонду, зокрема й регіональних ландшафтних парків, не встановлені в натурі, то ці межі визначаються за проєктами створення таких об'єктів. Тобто, якщо проєкт організації території регіонального ландшафтного парку розроблено, погоджено та затверджено, то такий парк вважається створеним, навіть якщо його межі не створені в натурі. Отже, створенню регіонального ландшафтного парку передують розробка проєкту його створення.

Порядок відведення земельних ділянок природним заповідникам, біосферним заповідникам, національним природним паркам, регіональним ландшафтним паркам, а також ботанічним садам, дендрологічним паркам, зоологічним паркам визначається Земельним Кодексом України [17]. При цьому території та об'єкти природно-заповідного фонду або їхні частини, що створюються чи оголошуються без вилучення земельних ділянок, що вони займають, передаються під охорону підприємствам, установам, організаціям і громадянам органами центрального органу виконавчої влади в галузі охорони навколишнього природного середовища з оформленням охоронного зобов'язання.

11.3 Регулювання використання земель природно-заповідного фонду

Правовий статус територій та об'єктів природно-заповідного фонду також регулюється Конституцією України (ст. 13, 14), законами України «Про охорону навколишнього природного середовища», «Про природно-заповідний фонд України». Об'єктам природно-заповідного фонду присвячена також Програма перспективного розвитку заповідної справи в Україні, затверджена постановою Верховної Ради України від 22.09.1994 № 177/94-ВР, Загальнодержавна

програма формування національної екологічної мережі України на 2000–2015 роки, затверджена Законом України від 21.09.2000 № 1989-III.

Відповідно [17] на територіях та об'єктах природно-заповідного фонду забороняється будь-яка господарська діяльність, яка суперечить їхньому цільовому призначенню, порушує природний розвиток процесів та явищ, або створює загрозу шкідливого впливу на його природні комплекси та об'єкти.

Контрольні запитання

1. Що належить до земель природно-заповідного фонду?
2. Як встановлюється порядок створення та оголошення територій та об'єктів природно-заповідного фонду?
3. Як здійснюється охорона земель природно-заповідного фонду?
4. Як здійснюється регулювання та використання земель природно-заповідного фонду України?

ТЕМА 12 РАЦІОНАЛЬНЕ ВИКОРИСТАННЯ ТА ОХОРОНА ЗЕМЕЛЬ ВОДНОГО ФОНДУ

План

- 12.1 Склад земель водного фонду.
- 12.2 Охорона та раціональне використання земель водного фонду.
- 12.3 Проблеми використання земель водного фонду.

12.1 Склад земель водного фонду [2; 7; 8; 9; 11]

Вода – одна з найпоширеніших речовин у природі й один із найважливіших компонентів навколишнього середовища. Серед природних ресурсів Землі вона

займає особливе положення, тому що є незамінною на відміну від інших. Водні ресурси – це складова частина відновлюваних невичерпних (оскільки при раціональному використанні вони безперервно відновлюються в процесі колообігу) природних ресурсів; придатні для використання води (практично всі води гідросфери). До них належать прісні та морські води – поверхневі (океани, моря, річки, озера, льодовики, штучні водойми, болота) та підземні; ґрунтова волога; вода (льоди) гірських та полярних льодовиків; водяна пара атмосфери.

За своїми природними характеристиками у поняття вод включають всі води, що входять до складу природних ланок колообігу води: поверхневі, підземні, внутрішні морські води та територіальне море. Поверхневі води – це води різних водних об'єктів, що знаходяться на земній поверхні. Підземні води – це води, що знаходяться нижче рівня земної поверхні в товщах гірських порід верхньої частини земної кори в усіх фізичних станах. Внутрішні морські води розташовані в межах державних кордонів, а територіальне море становить морський пояс, який прилягає до узбережжя або внутрішніх вод і складає частину його території.

Усі водні ресурси, розташовані на території України, складають її водний фонд, до якого належать: поверхневі води – природні водойми (озера), водотоки (річки, струмки), штучні водойми (водосховища, ставки, канали); підземні води та джерела; внутрішні води та територіальне море. Усі водні об'єкти на території України поділяють на водні об'єкти загальнодержавного та місцевого значення.

12.2 Охорона та раціональне використання земель водного фонду

Довготерміновими цілями політики раціонального використання та відтворення водних ресурсів та екосистем в Україні має стати [2]:

- зменшення антропогенного навантаження на водні об'єкти;
- досягнення екологічно безпечного використання водних об'єктів і водних ресурсів для задоволення господарських потреб суспільства;

- забезпечення екологічно стійкого функціонування водного об'єкта як елементу природного середовища зі збереженням властивості водних екосистем відновлювати якість води;

- створення ефективної структури управління й механізмів економічного регулювання охорони та використання водних ресурсів.

Для поетапного виконання зазначених цілей необхідно здійснити комплекс заходів за такими пріоритетними напрямками [2]:

- охорона поверхневих і підземних вод від забруднення;
- екологічно безпечне використання водних ресурсів;
- відродження та підтримання сприятливого гідрологічного стану річок та заходи боротьби зі шкідливою дією вод;
- удосконалення системи управління охороною та використанням водних ресурсів;
- зменшення впливу радіоактивного забруднення.

12.3 Проблеми використання земель водного фонду [2; 7; 8; 9; 11]

Раціональне та екологічно безпечне використання водних ресурсів нерозривно пов'язане з таким [2]:

- упорядкуванням структури природних територій та земель, які інтенсивно використовуються та підтриманням водорегулюючих функцій ландшафтів водозбірних територій, відновленням і збереженням водовідтворювальної здатності ландшафтів шляхом досягнення оптимального співвідношення угідь різних типів у водозбірних басейнах річок, створенням та упорядкуванням водоохоронних зон і прибережних смуг, розширенням мережі природно-заповідного фонду, його упорядкування та утримання;
- створенням захисних лісонасаджень, проведенням заліснення територій у водозбірних басейнах річок, відродження джерел, їх паспортизації, відтворення та збереження водно-болотних угідь;

– виконанням заходів зі збільшення видового різноманіття тваринного світу та рослинності у водних об'єктах, попередження евтрофікації водойм;

– відновленням та підтриманням сприятливого гідрологічного режиму водних об'єктів та запобігання шкідливій дії води.

Останній з названих заходів забезпечується:

– виконанням заходів із берегоукріплення, будівництва протиерозійних гідротехнічних споруд, захисних дамб тощо;

– формуванням екологічно стійких агроландшафтів, консервацією деградованих сільськогосподарських угідь;

– розробленням і впровадженням ефективної та суворої системи контролю за дотриманням правил користування водними об'єктами, режиму водоохоронних зон та прибережних смуг, дотриманням правил їх використання;

– виконанням заходів із відведення поверхневих вод у зонах підтоплення, проведення меліоративних робіт;

– оптимізацією функціонування, реконструкцією та модернізацією наявних меліоративних систем;

– обов'язковим виконанням екологічної експертизи проєктів створення нових меліоративних та зрошувальних систем.

Контрольні запитання

1. Назвіть склад земель водного фонду.
2. Назвіть основні заходи з охорони водних ресурсів в Україні.
3. Які проблеми раціонального використання та охорони водних ресурсів України?
4. Екологічні проблеми земель лісового фонду України.

ТЕМА 13 РАЦІОНАЛЬНЕ ВИКОРИСТАННЯ ТА ОХОРОНА ЗЕМЕЛЬ СІЛЬСЬКОГОСПОДАРСЬКОГО ПРИЗНАЧЕННЯ

План

13.1 Склад земель сільськогосподарського призначення.

13.2 Проблеми використання земель сільськогосподарського призначення.

13.1 Склад земель сільськогосподарського призначення

Відповідно до [4] землями сільськогосподарського призначення визнаються землі, надані для виробництва сільськогосподарської продукції, здійснення сільськогосподарської науково-дослідної та навчальної діяльності, розміщення відповідної виробничої інфраструктури, зокрема інфраструктури оптових ринків сільськогосподарської продукції, або призначені для цих цілей.

До земель сільськогосподарського призначення належать [4]:

– сільськогосподарські угіддя (рілля, багаторічні насадження, сіножаті, пасовища та перелоги);

– несільськогосподарські угіддя (господарські шляхи та прогони, полезахисні лісові смуги та інші захисні насадження, крім тих, що належать до земель інших категорій, землі під господарськими будівлями та дворами, землі під інфраструктурою оптових ринків сільськогосподарської продукції, землі тимчасової консервації тощо).

13.2 Проблеми використання земель сільськогосподарського призначення [2]

Екологічно-стійкою ділянкою може бути територія яка виділена з урахуванням характеристик її природних ресурсів, комплексності їхнього

впливу, що зберігають свою ландшафтні особливості у процесі господарського використання [2].

Екологічні проблеми в Україні зумовлені не тільки загальнокризовими явищами в економіці й соціальній сфері на національному рівні, але й довготривалою відсутністю цілеспрямованої державної політики екологічного спрямування щодо охорони та раціонального використання земельних ресурсів.

Сільськогосподарське використання земельних ресурсів тісно пов'язане з постійною дією людини на ґрунт. Навіть на сучасний ґрунтоутворний процес цілинних і перелогових ґрунтів, що функціонують в природних умовах, безпосередньо чи опосередковано впливає антропогенний чинник.

В умовах сільськогосподарської культури порушується природна рівновага між компонентами екосистеми, змінюється кругообіг речовин та енергії в біосфері. Агротехнічні та агрохімічні заходи (внесення добрив і меліорантів, обробіток ґрунту, вилучення значної частини біомаси з конкретної території ґрунтового покриву у вигляді врожаю тощо) змінюють хід ґрунтових режимів і процесів, їх інтенсивність і напрямки.

Людина, намагаючись створити оптимальні умови росту й розвитку сільськогосподарських культур із метою отримання певних урожаїв відповідної якості, виступає фактором ґрунтоутворення. У таких умовах відбувається так званий процес окультурення ґрунту, який можна визначити як екологічну реорганізацію ґрунтового біокосного тіла, свідому зміну ґрунтових процесів і режимів у відповідності з біологічними особливостями провідної групи сільськогосподарських культур, що вирощуються в певних ґрунтово-кліматичних умовах, із метою отримання певної врожайності відповідної якості на основі підвищення рівня ґрунтової родючості.

Контрольні запитання

1. Що входить до складу земель сільськогосподарського призначення?

2. Назвіть основні проблеми при використанні земель сільськогосподарського призначення.

3. Назвіть основні заходи щодо охорони земель сільськогосподарського призначення.

ТЕМА 14 РАЦІОНАЛЬНЕ ВИКОРИСТАННЯ ТА ОХОРОНА МЕЛІОРОВАНИХ ЗЕМЕЛЬ

План

14.1 Меліорація земель.

14.2 Меліоративна система та особливості її використання.

14.3 Особливості використання меліоративних земель.

14.1 Меліорація земель

Відповідно [18] меліорація земель – це комплекс гідротехнічних, культуртехнічних, хімічних, агротехнічних, агролісотехнічних та інших меліоративних заходів, що здійснюються з метою регулювання водного, теплового, повітряного й поживного режиму ґрунтів, збереження та підвищення їхньої родючості та формування екологічно збалансованої раціональної структури угідь.

Меліоративні заходи – роботи, спрямовані на поліпшення хімічних і фізичних властивостей ґрунтів, обводнення пасовищ, створення захисних лісових насаджень, проведення культуртехнічних робіт, поліпшення земель з несприятливим водним режимом та інженерно-геологічними умовами, проектування, будівництво (реконструкція) і експлуатація меліоративних систем, включаючи наукове, організаційне та виробничо-технічне забезпечення цих робіт.

Меліоровані землі – угіддя, на яких здійснено комплекс меліоративних заходів відповідно до затвердженої в установленому порядку проектної документації.

Залежно від спрямування здійснюваних меліоративних заходів визначаються такі основні види меліорації земель [18]: гідротехнічна, культуртехнічна, хімічна, агротехнічна, агролісотехнічна.

Організаційно-правовою основою проведення меліорації земель є науково обґрунтовані державні цільові, міждержавні та місцеві (республіканська, обласні, районні, сільські, селищні, міські) програми меліорації земель, а також виробничі програми окремих суб'єктів господарювання та господарські договори, укладені відповідно до законодавства.

Визначення пріоритетних напрямів у виборі та проведенні певного виду меліорації земель провадиться залежно від природно-кліматичних особливостей, екологічної ситуації відповідного регіону та подальшого сільськогосподарського використання меліорованих земель.

14.2 Види меліорації земель [18]

Залежно від спрямування здійснюваних меліоративних заходів визначаються такі основні види меліорації земель: гідротехнічна, культуртехнічна, хімічна, агротехнічна, агролісотехнічна.

Меліоративні заходи, що підлягають здійсненню у процесі меліорації земель за її окремими видами, визначаються цим Законом.

Під час розроблення проєктів меліорації земель обов'язково визначається комплексний підхід до вжиття меліоративних заходів.

Гідротехнічна меліорація земель передбачає вжиття комплексу заходів, спрямованих на забезпечення поліпшення земель з несприятливим водним режимом (перезволожених, переосушених тощо), регулювання водного режиму шляхом створення спеціальних гідротехнічних споруд на схилових та інших

землях із метою поліпшення водного та повітряного режиму ґрунтів та захисту їх від шкідливої дії води (затоплення, підтоплення, ерозія тощо).

Під час гідротехнічної меліорації земель здійснюються зрошувальні, осушувальні, осушувально-зволожувальні, протиповеневі, протипаводкові, протисельові, протиерозійні та інші меліоративні заходи.

Культуртехнічна меліорація земель передбачає проведення впорядкування поверхні землі та підготовку її до використання для сільськогосподарських потреб. Із цією метою здійснюються такі заходи, як викорчування дерев і чагарників, розчищення від каміння, зрізування купин, вирівнювання поверхні, меліоративна оранка, залуження, влаштування тимчасової вибіркової мережі каналів.

Хімічна меліорація земель передбачає здійснення комплексу заходів, спрямованих на поліпшення фізико-хімічних і фізичних властивостей ґрунтів, їхнього хімічного складу.

Хімічна меліорація земель включає роботи з гіпсування, вапнування та фосфоритування ґрунтів.

Агротехнічна меліорація земель передбачає здійснення комплексу заходів, спрямованих на збільшення потужності та поліпшення агрофізичних властивостей кореневмісного шару ґрунтів. Із цією метою здійснюються такі заходи, як плантажна оранка, глибоке меліоративне розпушення, щільювання, кротовий аераційний дренаж, піскування, глинування тощо.

Агролісотехнічна меліорація земель передбачає здійснення комплексу заходів, спрямованих на забезпечення докорінного поліпшення земель шляхом використання ґрунтозахисних, стокорегулюючих та інших властивостей захисних лісових насаджень. Із цією метою формуються такі поліфункціональні лісомеліоративні системи, як:

– площинні (протиерозійні) захисні лісонасадження, що забезпечують захист земель від ерозії, а водних об'єктів від виснаження та замулення шляхом заліснення ярів, балок, крутосхилів, пісків та інших деградованих земель, а також прибережних захисних смуг і водоохоронних зон річок та інших водойм;

– лінійні (полезахисні) лісонасадження, що забезпечують захист від вітрової та водної ерозій та поліпшення ґрунтово-кліматичних умов сільськогосподарських угідь шляхом створення полезахисних і стокорегулюючих лісосмуг.

14.3 Використання меліорованих земель

Власники, користувачі, зокрема орендарі меліорованих земель, зобов'язані забезпечувати [18]:

– одержання високих урожаїв сільськогосподарських культур шляхом застосування науково обґрунтованих технологій вирощування високоврожайних, стійких до захворювань та шкідників, адаптованих до ґрунтово-кліматичних умов сортів і гібридів сільськогосподарських культур;

– збереження та відтворення родючості ґрунтів, біологічне різноманіття й екологічну рівновагу в навколишньому природному середовищі, раціональне використання та охорону земель і водних ресурсів;

– цілісність використання масиву земель сільськогосподарського призначення;

– належну експлуатацію відповідних меліоративних систем та об'єктів інженерної інфраструктури таких систем, окремо розташованих гідротехнічних споруд, а також вжиття заходів щодо запобігання їх пошкодженню; додержання технологічної цілісності функціонування меліоративних систем.

Власники, користувачі, зокрема орендарі меліорованих земель включають щороку до книг історії полів дані про призначення, розміри та основні характеристики меліорованих ділянок, якісні показники ґрунту, а також відомості про ефективність використання цих ділянок – урожайність сільськогосподарських культур, способи обробітку ґрунту, періодичність і кількість внесення добрив, здійснені меліоративні та природоохоронні заходи.

Особа, якій належить право користування істотною частиною масиву земель сільськогосподарського призначення, на якому здійснюється

гідротехнічна меліорація, має право на компенсацію понесених витрат з гідротехнічної меліорації земельних ділянок, розташованих у такому масиві, або суміжних земельних ділянок, які не перебувають в її користуванні. Розмір компенсації та умови її сплати визначаються у договорі між цією особою та власником або користувачем земельної ділянки.

З метою забезпечення належного еколого-меліоративного стану угідь, належної якості зрошувальної води, біологічної потреби культур та запобігання ризику розвитку процесів деградації ґрунтів Кабінет Міністрів України встановлює нормативи екологічно безпечного зрошення, осушення та управління поливами або водовідведенням.

Власники, користувачі, зокрема орендарі, земельних ділянок, на яких розташовані меліоративні системи, об'єкти їхньої інженерної інфраструктури та окремо розташовані гідротехнічні споруди, зобов'язані не чинити перешкод в експлуатації меліоративних систем та об'єктів інженерної інфраструктури та забезпечувати доступ працівників обслуговчої (експлуатувальної) установи, організації до таких систем та їх експлуатацію.

Обмеження й обтяження у використанні ділянок меліорованих та прилеглих до них земель здійснюються в порядку, що встановлюється Земельним кодексом України.

Контрольні запитання

1. Що таке меліорація земель?
2. Назвіть види меліорації земель.
3. Як здійснюється використання меліоративних систем?
4. Що таке меліоративна система?

ТЕМА 15 РАЦІОНАЛЬНЕ ВИКОРИСТАННЯ ТА ОХОРОНА ЕРОДОВАНИХ ЗЕМЕЛЬ

План

- 15.1 Ерозія ґрунтів та види ерозії.
- 15.2 Фактори, що впливають на ерозійні процеси.
- 15.3 Протиерозійні заходи.

15.1 Ерозія ґрунтів та види ерозії

Ерозія (лат. *erosio* – роз’їдання) ґрунту – це різноманітні процеси руйнування ґрунту й переміщення продуктів руйнування водою та вітром.

За походженням ерозію поділяють так:

– геологічна (природна) – є природним процесом, який відбувається поза впливом людини, під дією вітру й води. У природі існувала завжди як нормальний геологічний процес. Швидкість її була приблизно такою самою, як і процесу ґрунтоутворення. Відбувається дуже повільно, не завдає великої шкоди, не знижує родючості ґрунту, запобігти практично неможливо;

– прискорена (руйнівна) – антропогенно зумовлений процес руйнування ґрунту поверхневими водами або вітром. Результат діяльності людей: неправильного ведення землеробства, лісового господарства, будівництва, промисловості, транспорту, прокладання доріг тощо, коли порушується цілісність поверхні ґрунту, її дерновий захист, виникають борозни, канали, яри;

– водна – процес руйнування ґрунту водами поверхневого стоку (дошовими, талими) та іригаційними (зрошення та полив), приурочений до природних або штучно мікрорельєфних знижень (папілярів стоку) на схилах як постійних маршрутів скидання водних потоків;

– поверхнева – змивається верхній родючий горизонт ґрунту на значній території;

– глибока – проявляється на крутих схилах, зумовлює утворення ярів.

За руйнівною дією води на ґрунти розрізняють такі види водної ерозії:

1. Краплинна ерозія – краплинами дощу розбиваються агрегати ґрунту, утворюються дрібні часточки ґрунту, що замулюють пори (зниження водопроникності, посилення стікання та змивання).

2. Площинною (горизонтальною) ерозією називають більш менш рівномірне змивання ґрунту по всій площині на схилі невеликими струменями талих чи дощових вод. Починається на схилах крутизною 1–20 С і вважається незначною, якщо не перевищує 0,5 т/га; дуже сильною – понад 10 т/га.

3. Лінійною (вертикальною, яружною) ерозією називають розмивання ґрунту й навіть підґрунтя сконцентрованою течією води. Призводить до повного знищення ґрунтів.

4. Ірігаційна ерозія виникає та діє як різновид водної при грубих порушеннях поливних норм для зрошення сільсько-господарських культур.

Вітрова – втрата ґрунтової маси поверхневим шаром освоєних варіантів ґрунту через видування під дією вітру. Поширена в степовій, пустельно-степовій і пустельній зонах.

15.2 Фактори, що впливають на ерозійні процеси [2; 7; 8; 9; 11]

1. Безконтрольне вирубування лісу. Ліс найефективніше захищає ґрунт від ерозії, оскільки коренева система дерев утворює тонке сплетіння, яке, обплітаючи ґрунт, дає йому змогу утримувати талу і дощову воду.

2. Розорення луків. Трав'янисті рослини мають добре розвинену кореневу систему, яка на поверхні ґрунту утворює дернину, що виконує ґрунтозахисні функції.

3. Перевипасання худоби небезпечно тим, що: рослинний покрив значно зменшується, оскільки рослини знищуються швидше, ніж завершується нормальний цикл відновлення пасовища, худоба під час випасання вибиває ґрунт кінцівками, внаслідок чого порушується його структура.

4. Неправильне ведення землеробства: відсутність сівозміни, неправильне розорювання схилів (поздовжнє розорювання схилів, навіть невисоких, яке спричинює змивання частинок ґрунту)

Ерозія ґрунту – процес незворотній, все що винесено з ґрунту водою чи вітром, назавжди втрачено для землеробства.

15.3 Протиерозійні заходи [2; 7; 8; 9; 11]

Фактори, від яких залежить виникнення та інтенсивність розвитку ерозійних процесів, поділяють на природні та соціально-економічні, що зумовлюються господарською діяльністю людей.

Захист ґрунтів від ерозії передбачає вжиття профілактичних заходів запобігання її розвитку та конкретних заходів щодо ліквідації ерозії там, де вона вже розвинута.

Протиерозійна організація території господарства має передбачати створення водозбірних ділянок із метою затримання та переведення поверхневого стоку талих і дощових вод та поглинання їх ґрунтом. При цьому землеробство повинно бути ґрунтозахисним, а агротехніка – протиерозійною.

Особливу увагу потрібно приділяти ґрунтозахисній ролі самих рослин, снігозатриманню та регулюванню сніготанення.

Для ефективного захисту ґрунту від ерозії в інтенсивному землеробстві необхідно запроваджувати й використовувати цілу систему організаційно-господарських, меліоративних та агротехнічних заходів.

1. Комплекс організаційно-господарських заходів включає:

- протиерозійну організацію території;
- спеціалізацію господарства з відповідною структурою посівних площ, що встановлюється залежно від ступеня еродованості ґрунтів для забезпечення їх захисту від подальшого руйнування та для відновлення родючості.

Протиерозійна організація території включає розміщення с.-г. культур залежно від рельєфу.

Ерозійно небезпечні площі не можна відводити під орні землі повністю. На них необхідно створювати якнайбільше ділянок, смуг із природною трав'янистістю, дерною чи чагарниковою рослинністю.

Полеві сівозміни можна розміщувати на рівнинних площах. При цьому через 500–600 м потрібно висаджувати впоперек схилу полезахисні смуги.

Меліоративні заходи:

– гідротехнічні роботи (гідроспоруди у вигляді розсіювачів стоку, водозатримуючі вали у верхів'ях балок і ярів; тераси з широкою основою та канави; донні споруди по руслу стоку), доцільно застосовувати тільки тоді, коли інші заходи запобігти ерозії не в змозі);

– ґрунтозахисні лісонасадження (насадження поле- та віторозахисних лісосмуг упоперек схилів для затримання поверхневого стоку, лісочагарникових насаджень на крутих схилах, днищах ярів і балок; водозахисних насаджень по берегах водойм для їх захисту від замулювання та руйнування берегів, суцільне або плямисте заліснення еродованих або ерозійно небезпечних земель (пісків, виходів гірських порід на поверхню, відвалів гірських виробок тощо);

– звичайні меліоративні заходи (зрошення, вапнування, гіпсування).

Гідротехнічні засоби. До них належать спеціальні споруди для регулювання стоку. Для запобігання ерозії потрібно виположувати пониження в ярах і видолинках, створювати водосховища тощо.

Агротехнічні протиерозійні заходи – безпосередньо пов'язані з технологіями вирощування сільськогосподарських культур на орних землях. Включають застосування добрив, особливо органічних. Органічні добрива діють безпосередньо, а мінеральні сприяють наростанню біомаси та збагачують ґрунт рослинними рештками.

Агрофізичні заходи – сприяють оструктуренню розпилених безструктурних ґрунтів завдяки застосуванню полімерних.

Контрольні запитання

1. Який розподіл ерозії за походженням?
2. Назвіть види водної ерозії за руйнівною дією.
3. Назвіть протиерозійні заходи.
4. Назвіть фактори. Що впливають на ерозійні процеси.

ТЕМА 16 ДЕГРАДАЦІЯ ҐРУНТІВ

План

- 16.1 Деградація ґрунтів. Типи деградації.
- 16.2 Опустелювання земель.

16.1 Деградація ґрунтів

Відповідно до [5] деградація ґрунтів – погіршення корисних властивостей та родючості ґрунту внаслідок впливу природних чи антропогенних факторів.

Деградація земель – природне або антропогенне спрощення ландшафту, погіршення стану, складу, корисних властивостей і функцій земель та інших органічно пов'язаних із землею природних компонентів.

«Деградація земель» означає зниження чи втрату біологічної та економічної продуктивності та складної структури орних земель, що звожуються дощем, зрошуваних орних земель чи пасовищ, лісів і лісистих ділянок у посушливих, напівзасушливих і сухих субгумідних районах унаслідок землекористування чи дії одного чи кількох процесів, зокрема пов'язаних із діяльністю людини і структурами розселення, таких як:

- вітрова чи водна ерозія ґрунтів;

– погіршення фізичних, хімічних і біологічних чи економічних властивостей ґрунтів;

– довготермінова втрата природного рослинного покриву.

До деградованих земель належать:

– земельні ділянки, поверхня яких порушена внаслідок землетрусу, зсувів, карстоутворення, повеней, добування корисних копалин тощо;

– земельні ділянки з еродованими, перезволоженими, з підвищеною кислотністю або засоленістю, забрудненими хімічними речовинами ґрунтами та інші.

При всіх способах землекористування найбільшої шкоди сільському господарству завдає ерозія ґрунтів. Неправильне землекористування посилює дію ерозії. Ерозія ґрунтів відбувається на всіх континентах світу.

Залежно від характеру й тривалості процесів руйнування верхніх шарів ґрунту та материнської породи розрізняють геологічну ерозію та ерозію прискорену. Остання часто посилюється в зв'язку з господарською діяльністю людини.

Незважаючи на те, що в Україні досить продуктивні землі, деградація землі залишається однією з основних проблем і призводить до падіння сільськогосподарського виробництва та значних економічних втрат. За даними досліджень провідних українських ґрунтознавців за 2017 рік тільки водною ерозією пошкоджено 10,6 млн га орних земель.

16.2 Опустелювання земель

Опустелювання земель в Україні є сьогодні дуже серйозною проблемою.

З метою досягнення нульового рівня деградації землі в Україні Продовольча та сільськогосподарська організація ООН (ФАО) запустила новий проект, який передбачає вдосконалення законодавства та введення нових методів управління природними ресурсами, впровадження нових стандартів у

сфері улаштування захисних лісосмуг з врахуванням типів ґрунту та кліматичних особливостей місцевості.

Проектом передбачено виділення окремої демонстраційної площі на територіях із різними кліматичними зонами. Такими зонами можуть бути території Харківської, Київської та Миколаївської областей, де можна вживати заходів із відновлення стійкості ґрунтів.

Зі слів одного з координаторів програм ФАО в Україні Хушніда Саттарова: «Охорона плодючих земель та комплексне управління природними ресурсами є пріоритетним напрямом у боротьбі з опустелюванням, деградацією, ерозією зі зниженням цієї проблеми до нульового рівня» [19].

Важливим кроком для вирішення проблеми опустелювання стала Конвенція ООН про боротьбу з опустелюванням у тих країнах, що потерпають від серйозної посухи та/або опустелювання, особливо в Африці [19] від 17.06.1994. Україна приєдналася до цієї Конвенції у 2002 році, взявши на себе зобов'язання досягти до 2030 року нейтрального рівня деградації земель. Конвенція ставить за мету боротьбу з опустелюванням і пом'якшення наслідків посухи в країнах, які потерпають від серйозної посухи та/або опустелювання, особливо в Африці, шляхом ужиття ефективних заходів на всіх рівнях у поєднанні з угодами про міжнародне співробітництво та партнерство в межах комплексного підходу, відповідного Порядку денному на XXI століття і спрямованого на досягнення сталого розвитку в уражених районах [19].

ТЕМА 17 ПОРУШЕННЯ ЗЕМЕЛЬ У ПРОЦЕСІ ПРОМИСЛОВОГО ВИРОБНИЦТВА

План

17.1 Класифікація порушених земель.

17.2 Порухення земель у процесі добування корисних копалин.

17.1 Класифікація порушених земель [2]

У структурі затрат на рекультивацію найбільшу питому вагу займають земляні роботи. При визначенні напряму рекультивації необхідно встановити, до якої групи порушених земель по техногенному рельєфу належать відновлювальні площі.

Порушені землі бувають при такому:

- відкритих гірничих роботах;
- переробці корисних копалин;
- підземних гірничих роботах;
- будівництві лінійних споруд.

При відкритих гірничих роботах утворюються:

- котловано-грядові кар'єрні виїмки;
- траншейно-грядові кар'єрні виїмки;
- вирівняні кар'єрні виїмки;
- терасовані кар'єрні виїмки;
- котлованоподібні кар'єрні виїмки;
- западиноподібні кар'єрні виїмки;
- глибинні нагірно-терасовані кар'єрні виїмки;
- природні виїмки;
- відвали внутрішні;
- відвали зовнішні.

Котлованоподібні кар'єрні виїмки утворюються при розробці торф'яних залягань гідрособом – це чергування котлованів із перемичками завглибжки 5–10 м, ухил укосів більше 30 °. При суцільному плануванні можуть використовуватися для сільськогосподарського освоєння, а при частковому плануванні – під водоймища багато-цільового використання.

Траншейно-грядові кар'єрні виїмки утворюються при розробці торфовищ машиноформувальним способом, глибиною 1–5 м, ухил укосів більше 45 °. При

суцільному плануванні використовується під лісонасадження, при частковому – під водоймища.

Вирівняні кар'єрні виїмки утворилися при розробці торфовищ фрезерним способом, завглибжки 1–5 м. При суцільному плануванні можна використовувати під ріллю або сінокоси, пасовища – при частковому плануванні.

Терасовані та котлованоподібні кар'єрні виїмки виникають при розробці корисних копалин глибинного типу. При суцільному плануванні можна використовувати під водоймища, при частковій – під площадки для будівництва відвалів відходів виробництва.

Западиноподібні утворилися при розробці пластів малої потужності (до 5 м). При суцільному плануванні – під ріллю, при частковій – під пасовища, лісонасадження, рибні ставки.

Природні виїмки утворюються в процесі розробки підводних пластів корисних копалин. Використовують їх під водоймища багатоцільового призначення.

Відвали внутрішні утворилися при відсипці порід у межах контуру кар'єру. Можна використовувати під ріллю, сінокоси, пасовища та по бермах – під багаторічні плодові насадження.

Відвали зовнішні відсипаються поза контури кар'єру. Використовуються під сільськогосподарські угіддя.

Землі, порушені при переробці корисних копалин, утворюються внаслідок гідротрансформування шлаку. При висоті до 30 м – під кормові угіддя, більше 30 м – як правило під протиерозійні лісонасадження.

Землі, порушені при розробці корисних копалин, утворюють різні провалини – впадини, прогини та ін. в процесі розробки корисних копалин унаслідок опускання земної поверхні. Можна використовувати під сільськогосподарські угіддя, а також під водоймища, лісонасадження.

Землі, порушені при будівництві лінійних споруд, утворюють резерви, кавальєри, кювети, канали, дамби. Можуть використовуватися під сільськогосподарські угіддя та ін.

Підприємства, установи та організації, що здійснюють промислове чи громадське будівництво, розробляють родовища корисних копалин відкритим способом, а також проводять інші роботи, які спричиняють порушення ґрунтового покриву (забруднення, затоплення, механічні порушення), зобов'язані знімати та транспортувати до місця укладання (або тимчасового збереження) родючий шар ґрунту й наносити його на відновлювані землі або малопродуктивні угіддя.

17.2 Порушення земель у процесі добування корисних копалин

Підприємства, установи та організації, що здійснюють промислове чи громадське будівництво, розробляють родовища корисних копалин відкритим способом, а також проводять інші роботи, які спричиняють порушення ґрунтового покриву (забруднення, затоплення, механічні порушення), зобов'язані знімати і транспортувати до місця укладання (або тимчасового збереження) родючий шар ґрунту й наносити його на відновлювані землі або малопродуктивні угіддя.

Гірничотехнічна рекультивация земель, порушених гірськими роботами, починається зі зняття родючого шару ґрунту на всіх площах, відведених під виробничі об'єкти підприємства.

Зняття шару ґрунту з використанням бульдозерів різних моделей є найрозповсюдженішим. Його знімають послідовними заходками та створюють тимчасовий ґрунтовий штабель. Навантаження ґрунту в транспортні засоби проводять екскаваторами або навантажувачами. Ширина заходки встановлюється із врахуванням вимоги щодо створення ґрунтового штабеля за дві заходки. Складнішим є процес зняття родючого шару ґрунту на територіях лісового фонду, де його проведенню перешкоджає наявність деревної та чагарникової рослинності, яка має добре розвинену й глибоко проникаючу кореневу систему.

Контрольні запитання

1. Як виникають порушені землі?
2. Охарактеризуйте вплив добування корисних копалин на порушення земель.

ТЕМА 18 РЕКУЛЬТИВАЦІЯ ЗЕМЕЛЬ

План

18.1 Поняття про рекультивацію земель.

18.2 Етапи рекультивації порушених земель.

18.1 Поняття про порушені землі та рекультивацію земель

Рекультивація земель – це комплекс інженерних, гірничотехнічних, меліоративних, біологічних, санітарно-гігієнічних та інших заходів, спрямованих на повернення порушених промисловістю територій у різні види використання – сільськогосподарське, лісогосподарське, під зони відпочинку тощо.

Рекультивація порушених земель – комплекс організаційних, технічних і біотехнічних заходів, спрямованих на відновлення ґрунтового покриву, поліпшення стану та продуктивності цих земель.

Техногенні ландшафти характеризуються майже повною відсутністю рослинності, нагромадженням гірських порід, шламів, флотаційних відходів, решток конструкційних матеріалів, скла, бетону, іншого промислового сміття. Іноді такі ділянки за площею у декілька разів перевищують виробничі.

Шляхи рекультивації певною мірою обумовлюються характером порушеної території. Тому вченими розроблено низку класифікацій техногенних

ландшафтів. В Україні загальноприйнятою класифікацією порушених територій є така:

- кар’єри, виїмки, відкоси, та інші форми, що виникають при відкритих гірничих роботах та будівництві;
- відвали, терикони, насипи та інші утворення, сформовані з викидів пустої породи, розкритих порід, та різних відходів;
- водосховища, відстійники, сховища хвостових скидів, розливи, поля фільтрації;
- поверхні деформації, провали, просади, прогини.

Цей поділ порушених земель дає можливість підходити до їх рекультивації диференційовано. Технологічні процеси, під час яких відбувається порушення земель, призводять до виносу на поверхню порід різноманітного складу, генезису, літології та властивостей. Досить часто такі породи містять сполуки, токсичні для рослин, або вони утворюються у процесі їх окислення на поверхні. Зважаючи на зазначене, оцінка властивостей та складу винесених на денну поверхню порід є одним із важливих факторів, що визначають можливість та напрямок рекультивації порушених територій.

18.2 Етапи рекультивації порушених земель

У процесі відновлення порушених територій виділяють два етапи рекультивації: технічний і біологічний.

Технічний етап рекультивації – це комплекс інженерних робіт, до складу якого входять:

- знімання та складування родючого шару ґрунту й потенційно родючих порід;
- формування відвалів шахт, кар’єрів, а також гідровідвалів;
- вирівнювання поверхні, виположування, терасування та закріплення укосів відвалів, бортів і кар’єрів, засипання шахтних провалів, закріплення їхніх бортів;

- хімічна меліорація токсичних ґрунтів;
- покриття вирівняної поверхні шаром родючого ґрунту або потенційно родючих порід;
- інженерне впорядкування рекультивованої території (дренажна мережа, дороги, виїзди тощо);
- вирівнювання дна та бортів кар'єру при створенні водойм.

Обсяг робіт технічного етапу рекультивації залежить від стану порушених земель і виду запланованого використання. Ділянки, підготовлені до стану придатності для несільськогосподарського використання (під парки, водойми, промислове та комунальне будівництво тощо) передаються відповідним організаціям у встановленому порядку. Ділянки, призначені для сільського й лісового господарства, після технічного етапу рекультивації повертаються або передаються відповідним сільськогосподарським чи несільськогосподарським підприємствам для здійснення заходів біологічної рекультивації та подальшого використання за призначенням.

Знімання родючого шару ґрунту – обов'язкове при всіх видах робіт із видобування корисних копалин, будівництва промислових, житлових та комунальних об'єктів, доріг і гідротехнічних споруд, а також при відведенні родючих земель під териконники, відстійники, ложа ставів і водосховищ тощо. Знятий шар складують або вивозять на малопродуктивні землі, розміщені неподалік (еродовані, піщані, солонці та ін.) для подальшого відновлення родючості порушених земель.

Глибина знімання родючого шару визначається глибиною гумусового профілю ґрунту та вмістом у ньому гумусу. Знімають гумусово-акумулятивний горизонт ґрунту.

Глибина шару торфу, що залишається при торфорозробках, необхідного для забезпечення водно-повітряного та поживного режимів на торфовищах при рекультивації торфовищ, повинна становити:

- для вирощування сільськогосподарських культур – не менше 0,5 м;
- лісорозведення – не менше 0,3 м;

– використання під водойми, ставково-рибницькі господарства та для інших цілей – 0,15 м.

Біологічний етап рекультивації – це комплекс заходів щодо створення сприятливого водно-повітряного та поживного режимів ґрунту для сільськогосподарських і лісових культур.

Комплекс заходів біологічної рекультивації земель для сільськогосподарського використання визначається фізико-хімічними властивостями підстеляючих порід і нанесеного родючого шару ґрунту або потенційно родючої породи. Цей комплекс охоплює запровадження сівозмін, насичених культурами на сидеральне добриво, внесення підвищених норм органічних і мінеральних добрив, мульчування тощо.

На ділянках, відведених для лісового господарства, основний біологічний вплив на відновлення порушених земель мають лісонасадження. При підготовці земельної ділянки під лісові культури верхній шар збагачують сидератами, мульчують. При садінні вносять добрива.

Контрольні запитання

1. Що таке рекультивація?
2. Наведіть загальноприйнятну класифікацію порушених територій.
3. Технічний етап рекультивації та його етапи.
4. Біологічний етап рекультивації та його етапи.

ТЕМА 19 МЕТОДИ ТА ФУНКЦІЇ УПРАВЛІННЯ ВИКОРИСТАННЯМ ТА ОХОРОНОЮ ЗЕМЕЛЬ

План

19.1 Адміністративні методи управління використанням та охороною земель.

19.2 Основні функції управління використанням та охороною земель.

19.1 Адміністративні методи управління використанням та охороною земель

За [9] метод управління – це сукупність прийомів і способів впливу на керований об'єкт для досягнення поставлених цілей.

Управління використанням та охороною земель здійснюється такими методами [2]:

- адміністративними;
- економічними;
- соціально-психологічними.

У методичному аспекті адміністративні методи поділяються на дві групи:

- організаційно-стабілізуючі (регламентування, нормування та інструктування);
- організаційно розпорядчі (накази, розпорядження, вказівки).

Регламентування – встановлення меж та діапазонів дій, прав, повноважень та обов'язків організацій, підрозділів, співробітників.

Наказ – це розпорядчий документ, який видається керівником установи (структурного підрозділу) на правах єдиноначальності та в межах своєї компетенції, обов'язковий для виконання підлеглими.

Розпорядження – це документ, який видається посадовими особами, державними органами, установами, під-приємствами в межах їхньої компетенції й має обов'язкову юридичну силу щодо громадян (працівників) та підлеглих установ, яким адресовано розпорядження.

Вказівка – це розпорядчий документ керівників єдиноначальних органів державного управління переважно інформаційно-методичного характеру, пов'язаний із виконанням наказів, інструкцій та інших актів вищих органів управління.

Відповідно до ст. 27 Закону України «Про охорону земель» Держава здійснює економічне стимулювання заходів щодо охорони та використання

земель і підвищення родючості ґрунтів землевласниками та землекористувачами шляхом:

– надання податкових і кредитних пільг фізичним і юридичним особам, які здійснюють за власні кошти заходи щодо захисту земель від ерозії, підвищення родючості ґрунтів та інші заходи, передбачені загальнодержавними й регіональними програмами використання та охорони земель;

– звільнення землевласників і землекористувачів від плати за землю, за земельні ділянки, на яких виконуються роботи з меліорації, рекультивації, консервації земель та інші роботи щодо охорони земель на період тимчасової консервації, будівництва та сільськогосподарського освоєння земель відповідно до затвердженої документації із землеустрою;

– компенсування сільськогосподарським товаровиробникам недоодержаної частки доходу внаслідок консервації деградованих, малопродуктивних, а також техногенно забруднених земель;

– застосування прискореної амортизації основних фондів землеохоронного та природоохоронного призначення.

19.2 Основні функції управління використанням та охороною земель

Під функціями державного управління землями потрібно розуміти види (напрями) діяльності уповноважених органів державної влади щодо забезпечення організації раціонального та ефективного використання й охорони земель.

За [2] функції управління використанням та охороною земель в методичному аспекті поділяються на основні та спеціальні.

До основних функцій належать:

- планування;
- координація;
- організація;
- регулювання;
- контроль.

Основні функції притаманні всім системам управління.

До спеціальних функцій належать такі:

- надання та вилучення земель; моніторинг стану земельних ресурсів і динаміки його змін;
- ведення державного земельного кадастру;
- землеустрій; справляння плати за землю;
- державний контроль за раціональним використанням і охороною земель;
- вирішення земельних спорів; притягнення до юридичної відповідальності та інші.

Відповідні функції становлять зміст управління у галузі використання та охорони земель.

Детальне регулювання порядку здійснення землеустрою, компетенції відповідних суб'єктів передбачене Законом України «Про землеустрій» та прийнятими відповідно до нього підзаконними актами.

Розподіл і перерозподіл земель, що здійснюється в межах землеустрою, однак, завершується самостійним юридичним актом – реєстрацією прав на землю. Відповідно до ст. 2 Закону України «Про державну реєстрацію речових прав на нерухоме майно та їх обмежень» державна реєстрація речових прав на нерухоме майно та їхніх обмежень – офіційне визнання та підтвердження державою фактів виникнення, переходу або припинення речових прав на нерухоме майно та їхніх обмежень, що супроводжується внесенням даних до Державного реєстру речових прав на нерухоме майно та їх обмежень. Об'єктами нерухомого майна виступають, зокрема, земельні ділянки.

Планування та програмування використання й охорони земель. Під плануванням у сфері використання й охорони природних ресурсів розуміється визначення основних напрямів використання всіх природних ресурсів у комплексі чи їхніх окремих видів. Планування використання й охорони земель є складовою частиною загальнодержавної системи планування. Прикладом такого планування може бути складення та затвердження схем планування територій, зокрема, Законом України від 07.02.2002 затверджена Генеральна схема

планування території України. Крім того, планування здійснюється в межах затвердження й реалізації державних цільових програм, які включені в зміст землеустрою. Так, постановою Кабінету Міністрів України від 16.11.2000 затверджена Комплексна програма розвитку меліорації земель і поліпшення екологічного стану зрошуваних та осушених угідь на період до 2010 року, постановою Кабінету Міністрів України від 29.04.2004 затверджена Державна програма запобігання та боротьби з підтопленням земель.

Ведення державного земельного кадастру. Державний земельний кадастр охоплює:

- кадастрове зонування;
- кадастрові зйомки;
- бонітування ґрунтів;
- економічну оцінку земель;
- грошову оцінку земельних ділянок;
- державну реєстрацію земельних ділянок;
- облік кількості та якості земель.

Моніторинг земель. Моніторинг земель – це система спостереження за станом земель з метою своєчасного виявлення змін, їх оцінки, відвернення та ліквідації наслідків негативних процесів. У системі моніторингу земель проводиться збирання, оброблення, передавання, збереження та аналіз інформації про стан земель, прогнозування їхніх змін і розроблення науково обґрунтованих рекомендацій для прийняття рішень щодо запобігання негативним змінам стану земель та дотримання вимог екологічної безпеки [4].

На землях сільськогосподарського призначення в Україні здійснюється моніторинг ґрунтів, який передбачає систему спостережень, збирання, оброблення, передавання, збереження та аналізу інформації про зміни показників якісного стану ґрунтів, їхньої родючості, розроблення науково обґрунтованих рекомендацій щодо прийняття рішень про відвернення та ліквідацію наслідків негативних процесів.

Екологічне нормування і стандартизація в галузі охорони земель здійснюється з метою забезпечення екологічної та санітарно-гігієнічної безпеки громадян шляхом прийняття відповідних нормативів і стандартів, які визначають вимоги щодо якості земель, допустимого антропогенного навантаження на ґрунти та окремі території, допустимого сільськогосподарського освоєння земель [4].

Питанням державних стандартів і нормативів в галузі охорони земель присвячений розділ V Закону України «Про охорону земель». Так, відповідно до ст. 30 Закону у галузі охорони земель та відтворення родючості ґрунтів встановлюються нормативи: гранично допустимого забруднення ґрунтів; якісного стану ґрунтів; оптимального співвідношення земельних угідь; показників деградації земель та ґрунтів.

Державний контроль за використанням та охороною земель. Загальні питання здійснення державного контролю за використанням і охороною земель, його завдання, принципи, система органів та розподіл їхньої компетенції врегульовані Законом України «Про державний контроль за використанням та охороною земель». Функції контролю здійснюють органи Державного комітету по земельних ресурсах України, Міністерства охорони навколишнього природного середовища України, Міністерства аграрної політики України. При цьому в системі органів Мінприроди України контрольні функції реалізовує Державна екологічна інспекція (Положення про неї затверджене постановою Кабінету Міністрів України від 17.11.2001 в редакції постанови від 16.06.2004); у системі Держкомзему України – Державна інспекція з контролю за використанням і охороною земель (положення про неї затверджено постановою Кабінету Міністрів України від 25.12.2002); у системі Мінагрополітики України – Державна служба охорони родючості ґрунтів.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ

1. Держгеокадастр [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <https://land.gov.ua/icat/vykorystannia-zemel/>
2. Панас Р. М. Раціональне використання та охорона земель : навч. посібник / Р. М. Панас. – Львів : Новий Світ-2000. – 2008. – 352 с.
3. Про охорону навколишнього природного середовища : Закон України від 25 червня 1991 р. № 1264-ХІІ // Відомості Верховної Ради України. – 1991. – № 41.
4. Земельний Кодекс України [Електронний ресурс] : Нормативно-правовий акт земельного законодавства України від 25 жовтня 2001 року № 2768-ІІІ : за станом на 21 лютого 2020 р. – Електронні текстові дані. – Режим доступу : <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2768-14>
5. Про охорону земель [Електронний ресурс] : Закон України від 19 червня 2003 р. № 962-ІV. – Режим доступу : <http://sfs.gov.ua/zakonodavstvo/podatkove-zakonodavstvo/zakoni-ukraini/arhiv-zakoniv-ukraini/zakoni-ukraini-za-2003-rik/31599.html>.
6. Вікіпедія [Електронний ресурс] : веб-сайт. – Режим доступу : https://uk.wikipedia.org/wiki/%D0%97%D0%B5%D0%BC%D0%B5%D0%BB%D1%8C%D0%BD%D1%96_%D1%80%D0%B5%D1%81%D1%83%D1%80%D1%81%D0%B8.
7. Збарський В. К. Економіка сільського господарства : навч. посібник для студ. вищих навч. закладів / В. К. Збарський [та ін.] ; за ред. : В. К. Збарського, В. І. Мацибори. – Київ : Каравела, 2010. – 280 с.
8. Сапич В. І. Міжнародна економіка: практикум : навч. посібник для студ. вузів за освітньо-професійним рівнем бакалавра з напрямку Економіка і підприємництво / В. І. Сапич, Н. М. Сапич. – Суми : Університетська книга, 2003. – 159 с.
9. Третяк А. М. Управління земельними ресурсами : навч. посібник / А. М. Третяк, О. С. Дорош. – Вінниця : Нова Книга, 2006. – 360 с.

10. Земельний фонд України // Юридична енциклопедія : [у 6 т.] / ред. кол. Ю. С. Шемшученко (відп. ред.) [та ін.]. – Київ : Українська енциклопедія ім. М. П. Бажана, 1998. – Т. 2 : Д – Й. – 744 с.

11. Надточій П. П. Охорона та раціональне використання природних ресурсів і рекультивація земель : навч. посібник / П. П. Надточій, Т. М. Мислива, В. В. Морозов та ін. ; за заг. ред. П. П. Надточія, Т. М. Мисливої. – Житомир : Видавництво «Державний агроекологічний університет», 2007. – 420 с.

12. Сталий розвиток України [Електронний ресурс] – Режим доступу : <http://www.sd4ua.org/golovni-temi-stalogo-rozvitku/zemelni-resursi/>

13. Про регулювання містобудівної діяльності [Електронний ресурс] : Закон України / Верховна Рада України. Від 17.02.2011 № 3038–VI. – Режим доступу : <https://docs.dtkr.ua/doc/3038-17>

14. Про державну реєстрацію речових прав на нерухоме майно та їх обтяжень [Електронний ресурс] : Закон України від 01.07.2004 № 1952-IV. – Режим доступу : <https://ips.ligazakon.net/document/T041952?an=318>

15. Лісовий кодекс України. Документ 3852-XII. Редакція від 03.07.2020 [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://zakon2.rada.gov.ua/laws/show/3852-12>

16. Державне агентство лісових ресурсів України [Електронний ресурс]. – Режим доступу : http://dklg.kmu.gov.ua/forest/control/uk/publish/article?art_id=62921

17. Про природно-заповідний фонд України : Закон України [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2456-12>

18. Про меліорацію земель : Закон України [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1389-14#Text>

19. Документ ООН: Конвенція організації об'єднаних націй по боротьбі з опустынивание в тех странах, которые испытывают серьезную засуху и/или опустынивание, особенно в Африке [Електронний ресурс]. – Режим доступу : https://www.unccd.int/sites/default/files/relevant-links/2017-08/UNCCD_Convention_text_RUS.pdf

Навчальне видання

АФАНАСЬЄВ Олександр Валерійович
КАСЬЯНОВ Володимир Володимирович

РАЦІОНАЛЬНЕ ВИКОРИСТАННЯ ТА ОХОРОНА ЗЕМЕЛЬ

КОНСПЕКТ ЛЕКЦІЙ

*(для студентів денної форми навчання першого (бакалаврського) рівня
вищої освіти за спеціальністю 193 – Геодезія та землеустрій)*

Відповідальний за випуск *С. Г. Нестеренко*

Редактор *В. І. Шалда*

Комп'ютерне верстання *І. В. Волосожарова*

План 2020, поз. 5Л.

Підп. до друку 03.09.2021. Формат 60 × 84/16.
Електронний документ. Ум. друк. арк. 4,5.

Видавець і виготовлювач:
Харківський національний університет
міського господарства імені О. М. Бекетова,
вул. Маршала Бажанова, 17, Харків, 61002.
Електронна адреса: office@kname.edu.ua
Свідоцтво суб'єкта видавничої справи:
ДК № 5328 від 11.04.2017.